

PRZEGLĄDY BADAŃ

Jan Molenda
Warszawa

Polska w Wielkiej Wojnie 1914–1918. Kilka refleksji w sprawie stanu badań (cz. II 1939–2014)*

W latach drugiej wojny światowej nauka polska, w tym i ośrodki zajmujące się badaniem przeszłości, dzieliły losy swojego kraju. Część naukowców, w tym i historyków wszystkich specjalizacji uczestniczących w kampanii wrześniowej, znalazła się w obozach jeńców wojennych. Innym udało się dotrzeć do polskich formacji wojskowych walczących na frontach. Najliczniejsi badają spośród tych, którzy zostali w kraju, angażowali się w działalność konspiracyjną, głównie w dziedzinie tajnego nauczania na poziomie średnim i uniwersyteckim oraz w pracy Wojskowego Biura Historycznego, podległego początkowo komendantowi głównemu ZWZ–AK, a od jesieni 1940 r. włączonemu do Biura Informacji i Propagandy (BIP). Dlatego też lista strat historyków, którzy zginęli lub znaleźli się po wojnie na Zachodzie, jest szczególnie długa¹.

Druga wojna światowa spowodowała także duże straty w zasobach archiwalnych, dotyczących zwłaszcza historii XIX i XX w. Najbardziej chyba ucierpiały na skutek zniszczeń wojennych i rozproszenia zasoby źródeł świeżo zgromadzonych dużym wysiłkiem w Instytucie Badania Najnowszej Historii Polski, o czym informowałem w części pierwszej tego przeglądu badań. Już we wrześniu 1939 r. część dokumentacji o szczególnej randze, zwłaszcza zespoły: Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza (1918–1922) i Powstania Śląskie, zostały wywiezione z kraju. Skrzynie z dokumentami odbyły długą wędrówkę poprzez Rumunię, Francję, Lizbonę, skąd w 1941 r. popłynęły do USA. W 1943 r. specjalna komisja na czele z ambasadorem polskim Janem Ciechanowskim w Waszyngtonie otworzyła i przejrzała skrzynie z dokumentami. Ostatecznie zostały przekazane do Instytutu Józefa Piłsudskiego

* Część pierwsza przeglądu badań: J. Molenda, *Polska w Wielkiej Wojnie 1914–1918. Kilka refleksji w sprawie stanu badań (cz. I 1914–1939)*, „Dzieje Najnowsze” 2014, r. XLVI, z. 3, s. 57–70.

¹ B. Gralak, *Szkołnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984.

Poświęconego Badaniu Najnowszej Historii Polski w Nowym Jorku². Instytut ten został powołany przez grupę piłsudczyków z myślą o kontynuacji działalności przedwojennej IBNHP.

W wyniku bezpośrednich działań wojennych zniszczeniu uległ jeden z ważniejszych zespołów przechowywanych w tymże Instytucie: archiwum Związku Walki Czynnej. Podobny los spotkał również gotową pracę o ZWC opartą na tych materiałach Wandy Kiedrzyńskiej³. W czasie wojny zniszczeniu uległy również archiwa większości partii politycznych i organizacji społecznych, przechowywane nie tylko w IBNHP.

W wyniku zmiany granic Polski po drugiej wojnie światowej poza krajem pozostały bogate zbiory archiwalne i biblioteczne znajdujące się we Lwowie, Wilnie i innych miastach wschodniej części Drugiej Rzeczypospolitej. Miejscem przechowywania najważniejszych i najbogatszych dla badaczy najnowszych dziejów Galicji przed 1939 r., w tym i pierwszej wojny światowej, jest Centralny Derżawny Istorycznyj Archiw Ukrainy we Lwowie. Na szczególną uwagę zasługują przechowywane w nim zespoły: Namiestnictwo we Lwowie, Polska Komisja Likwidacyjna w Krakowie, Koło Polskie w parlamencie austriackim w Wiedniu, Naczelna Ukraińska Rada Narodowa w Wiedniu. Historycy polscy mieli za czasów sowieckich bardzo ograniczony dostęp do tych materiałów przez prawie pół wieku. Wymagało to specjalnych zezwoleń. Po ich otrzymaniu, na skutek niedostępności do inwentarzy zespołów archiwalnych, o korzystaniu z akt decydował ostatecznie archiwista na podstawie przedstawionego przez badacza tematu pracy. Nie było również możliwości robienia mikrofilmów lub kserokopii z akt wytypowanych do badań.

Na trudną sytuację powojennej odbudowy ze zniszczeń nauki polskiej nałożyły się dodatkowo zmieniające się nowe uwarunkowania polityczno-ustrojowe. Wśród nich wyróżniają się dwa główne okresy 1944/45–1989 i po roku 1989. W pierwszym z nich można wydzielić trzy podokresy: 1944/45–sierpień 1948 i następne do października 1956 oraz do czerwca 1989. W tym ostatnim występowały również fazy „odwilży” i „przymrozków”.

Pierwszy podokres można określić jako przejściowy. Placówki naukowe zajmujące się badaniem najnowszej historii Polski, w tym i pierwszej wojny światowej, miały nieco odmienny status działania. Przed 1949 r. nie nastąpiły w porównaniu do Drugiej Rzeczypospolitej większe zmiany w strukturze i przedmiocie badań historycznych jedynie na reaktywowanych po wojnie i nowo założonych uniwersytetach⁴.

Natomiast niewznowienie po wojnie działalności IBNHP negatywnie wpłynęło na badania najnowszej historii Polski, zwłaszcza pierwszej wojny światowej. Rozproszeni uległa zatrudniona przed wojną w Instytucie kadra naukowa, a przede wszystkim zgromadzone w nim bogate zasoby archiwalne.

² O początkach nowojorskiego Instytutu obszernie pisze K. Langowski, *Początki działalności Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku (1943–1956)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2012, t. XLVII, s. 287–326. Informacja o wędrowce skrzyń z dokumentami z Warszawy do Nowego Jorku na s. 213; idem, *Początki działalności Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku (1943–1956)*, cz. 2 (1951–1956), ibidem, 2013, t. XLVIII, s. 351–366. W 2013 r. Krzysztof Langowski obronił w IH PAN pracę doktorską Instytut Badania Najnowszej Historii Polski Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. Powstanie i działalność w latach 1943–1993.

³ H. Wereszycki, *Historyk sam o sobie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1986, nr 3–4, s. 652.

⁴ Najwcześniej po wojnie, bo już w 1944 r., wznowił działalność Katolicki Uniwersytet Lubelski. Najwcześniej też, w tym samym roku, został założony Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie jako przeciwwaga dla KUL. W 1945 r. reaktywowały swą działalność uniwersytety w Krakowie, Poznaniu i Warszawie. W 1945 r. powstały również nowe uniwersytety w Łodzi, Toruniu i Wrocławiu (do 1952 r. działał wspólnie z Politechniką). W tych dwóch ostatnich uniwersytetach kadre naukową zasilili uczeni z uniwersytetów Wileńskiego i Lwowskiego, które znalazły się poza granicami Polski.

Nowo powołany do życia w 1944 r. Instytut Pamięci Narodowej (IPN) przy Prezydium Rady Ministrów miał „gromadzić wszelkie dokumenty dotyczące przeszłości narodowej”⁵. Stanisław Płoski, fachowy historyk, uczeń Handelsmana, z chwilą objęcia funkcji wicedyrektora (maj 1946) a następnie dyrektora (wrzesień 1946) IPN, starał się — jak pisze Tadeusz Manteuffel — „te szerokie ramy [...] ograniczyć do czasów najnowszych, cofając się wstecz najwyżej do roku 1864”. W rezultacie Instytut Pamięci Narodowej został z początkiem roku 1948 przemianowany na Instytut Historii Najnowszej⁶.

Organem obu tych placówek był od 1947 r. kwartalnik „Dzieje Najnowsze”, którego redaktorem został również Stanisław Płoski. Na jego łamach były publikowane także artykuły dotyczące Wielkiej Wojny⁷, ale przeważały teksty i głównie źródła z drugiej wojny światowej. Warto zauważyć, iż Płoski jako pracownik wojskowych placówek historycznych wśród licznych prac dotyczących historii wojskowej XIX i początków XX w. opublikował również książkę o stanie badań nad historią pierwszej wojny światowej w poszczególnych krajach⁸.

We wrześniu 1945 r. pracę w IPN rozpoczął również Henryk Wereszycki. Po chwilowym zatrzymaniu się w Krakowie po wyjściu z niewoli niemieckiej „wkrótce potem — jak sam pisze — mój przedwojenny przyjaciel, Stanisław Płoski, sprowadził mnie do Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, którego był faktycznym naukowym kierownikiem”⁹. W życiorysach obu tych historyków istniało wiele zbieżności. Obaj urodzili się w końcu XIX w.: Wereszycki w 1898 r. we Lwowie¹⁰, Płoski rok później w Briąnsku¹¹. Oba te miasta w latach

⁵ T. Manteuffel, *Stanisław Płoski (4 I 1899–7 III 1966)*, „Kwartalnik Historyczny” 1966, r. LXXIII, nr 2, s. 538; K. Dunin-Wąsowicz, *Stanisław Płoski (1899–1966)*, w: *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, Warszawa 1986, s. 403–412; załącza także *Notę bibliograficzną*. Obaj historycy podają, iż S. Płoski od 1921 r. studiował historię na wydziale filozoficznym Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem profesorów Bronisława Dembińskiego, a następnie Marcelego Handelsmana. Doktoryzował się w 1932 r. W latach drugiej wojny światowej kierował Wojskowym Biurem Historycznym podlegającym ZWC–AK. Zacieśnił wówczas współpracę z Adamem Próchnikiem i organizacją Polskich Socjalistów; do 1948 r. był członkiem odrodzonej PPS.

⁶ *Ibidem*.

⁷ H. Jabłoński, *Z dziejów obozu legionowo–peowiackiego*, „Dzieje Najnowsze” 1947, t. I, z. 1, s. 40–60.

⁸ Od 1922 r. Płoski pracował w Wojskowym Instytucie Naukowo–Wydawniczym, którego szefem był prof. Waław Tokarz, a od 1928 w Wojskowym Biurze Historycznym; jego zbiory uratował w latach drugiej wojny światowej.

⁹ H. Wereszycki, *Historyk sam o sobie...*, s. 653.

¹⁰ Wereszycki był — jak sam pisze — wychowany „w kulcie powstań i walk zbrojnych”. W roku 1916, po osiągnięciu pełnoletności, wstąpił do LP i przez pewien czas przebywał w biurze werbunkowym w Piotrkowie. W okresie kryzysu przysięgowego opowiedział się po stronie Piłsudskiego i jako austriacki poddany został wcielony do armii austriackiej. *Ibidem*, s. 643, 644. Środowisko rodzinne, przebieg studiów, prowadzenie badań naukowych, pracę w IBNHP, udział w kampanii wrześniowej w 1939 r. i pobyt w obozach jenieckich Henryka Wereszyckiego szerzej charakteryzuje E. Orman, *O paradoksach historiografii w czasach PRL-u na przykładzie korespondencji Henryka Wereszyckiego i Stefana Kieniewicza*, w: *Stefan Kieniewicz — Henryk Wereszycki. Korespondencja z lat 1947–1990*, wstęp i opracowanie E. Orman, Kraków 2013, s. 6–9. Tam również dalsza literatura dotycząca biogramu Henryka Wereszyckiego.

¹¹ S. Płoski gimnazjum ukończył w Piotrkowie, gdzie od 1906 r. mieszkali jego rodzice. Od lutego 1915 r. w mieście tym zaczął działać Departament Wojskowy Naczelnego Komitetu Narodowego ze swoimi strukturami, takimi jak np.: Prezydium z jego szefem Władysławem Sikorskim i trzecim zastępcą szefa prof. Waławem Tokarzem, Biuro Prasowe, którego kierownikiem i redaktorem „Wiadomości Polskich” był Stanisław Kot, Centralne Biuro Werbunkowe, Drukarnia Państwowa pod zarządem DW NKN. Wydarzenia te cieszyły się zapewne zainteresowaniem szesnastoletniego ucznia Płoskie-

pierwszej wojny światowej, w których dorastali kilkunastoletni chłopcy, stanowiły ważne ośrodki działalności Legionów Polskich. W roku 1920 obaj jako ochotnicy uczestniczyli w kampanii polsko-sowieckiej, a po jej zakończeniu studiowali historię.

Wereszycki studiował na uniwersytecie lwowskim pod kierunkiem prof. Adama Szelągowskiego, a Płoski na Uniwersytecie Warszawskim u prof. Bronisława Dembińskiego, a następnie prof. Marcellego Handelsmana. Obaj zajmowali się historią XIX w., powstania-
mi i kwestią polską. Obaj też podjęli pracę w pozauniwersyteckich placówkach naukowych: Płoski we wspomnianych już WIN–W i WBH, a Wereszycki od 1936 r. w Instytucie Badania Najnowszej Historii Polski. Placówki te — o czym pisałem w pierwszej części niniejszego przeglądu badań — zajmowały się głównie gromadzeniem źródeł i prowadzeniem badań dotyczących historii Polski w latach 1864–1918. Obu łączyła przyjaźń od lat trzydziestych. Obaj byli związani z ruchem socjalistycznym. Własny znaczny dorobek badawczy, jak i doświadczenia wyniesione z pracy we wspomnianych placówkach okazały się przydatne przy realizacji nowych zadań w Instytucie Pamięci Narodowej. Wereszycki tak o tym wspomina: „Kiedy więc w roku 1945 miałem opracować okres między upadkiem powstania styczniowego a odbudowaniem państwa polskiego, sprawy te były przeze mnie głęboko przemyślane”¹².

Zadanie opracowania *Dziejów Polski w dobie popowstaniowej 1864–1918* IPN powierzył w końcu 1945 r. swoim pracownikom Witoldowi Kuli i Henrykowi Wereszyckiemu. Pierwszy z nich opracował historię gospodarczą¹³, drugi historię polityczną¹⁴. Do napisania tego podręcznika byli oni dobrze merytorycznie przygotowani, dlatego też tom Kuli ukazał się już w roku 1947, a Wereszyckiego w 1948.

W przedmowach do podręcznika *Od Instytutu Pamięci Narodowej* i obu autorów dość szeroko przedstawiono cele i zakres tematyczny tego edytorskiego zamierzenia. Wskazywano w nich na brak syntetycznego opracowania historii Polski okresu popowstaniowego i na istnienie różnorodnych zapotrzebowań, wynikających zwłaszcza z programów szkolnych i samokształcenia dorosłych, na taki podręcznik¹⁵. Jego powstanie motywowali ponadto głębokością przemian gospodarczych i społecznych, jakie dokonały się w latach

go, zwłaszcza w niedużym mieście, jakim był wówczas Piotrków. *Naczelny Komitet Narodowy i jego współpracownicy (1914–1915)*, „Legionista Polski. Kalendarz Naczelnego Komitetu Narodowego na rok 1916, s. XXXVI–XXXIX; M. Stępowski, *Organizacja NKN i Legionów*, ibidem, s. 157–160.

¹² H. Wereszycki, *Historyk sam o sobie...*, s. 652, 653. Wereszycki pisze, iż pełniąc funkcję kustosa w IBNHP, „miał pieczę nad archiwum”. I tak charakteryzuje znajdujące się w nim zbiory: „W archiwum tym znajdowały się rzeczy bezcenne; a więc cała korespondencja PPS, to jest centrali londyńskiej z krajem, archiwum Organizacji Bojowej PPS, wreszcie archiwum, dotyczące działalności POW na Ukrainie w czasie wojny polsko-radzieckiej 1919/20 roku. Było tam też archiwum Związku Walki Czynnej, działającego w Galicji od roku 1908”.

¹³ W. Kula, *Historia gospodarcza Polski w dobie popowstaniowej 1864–1918*, Warszawa 1947. IPN w swoim wstępie do tej części podręcznika tak wyjaśnia wzajemne relacje między tomem pierwszym i drugim: „T I nazwany został historią gospodarczą, a nie gospodarczo-społeczną, gdyż zagadnienia społeczne rozpatrywane są zarówno w pierwszym, jak i drugim tomie. W tomie I ujęte są one w związku z rolą człowieka w systemie produkcji, w tomie II w związku z jego ideologią i działalnością polityczną. W tym ujęciu można by nazwać tom I historią gospodarczo-społeczną, a tom II historią polityczno-społeczną”, ibidem, s. 5.

¹⁴ H. Wereszycki, *Historia polityczna Polski w dobie popowstaniowej 1864–1918*, Warszawa 1948. Według E. Orman (*O paradoksach historii...*, s. 16) tom Wereszyckiego był gotowy „już na przełomie 1945 i 1946”.

¹⁵ W. Kula, *Historia gospodarcza...*, s. 7.

1864–1918, których doniosłość lepiej widać z perspektywy pierwszych dwóch lat po drugiej wojnie światowej¹⁶.

Dyrektorem IPN w chwili ukazywania się podręcznika był Stanisław Płoski i obaj autorzy zdawali sobie sprawę, że realizacja tak ambitnego zadania nie jest w pełni możliwa, gdyż „historiografia poprzedniego dwudziestolecia, o którą oparta jest niniejsza praca, nierównomiernie była rozłożona. W każdym razie dzieje ruchu niepodległościowego w okresie poprzedzającym pierwszą wojnę światową, a potem lata tej wojny, cieszyły się specjalnym zainteresowaniem tych, którzy do tej pory pracowali nad najnowszą historią Polski. Autor starał się być w swym opracowaniu bardziej obiektywny i bardziej sprawiedliwie traktować poszczególne zagadnienia i poszczególne rozdziały tego okresu, ale zdaje sobie sprawę, iż w zupełności uniezależnić się od dotychczasowego dorobku historiograficznego ani nie mógł, ani nie chciał. W każdym razie pragnął, w odróżnieniu od istniejących do tej pory opracowań całości tego okresu, silniejszy nacisk położyć na stronę gospodarczo–społeczną niż ściśle polityczną opisywanych faktów¹⁷. Do mniej zbadanych kwestii, które znalazły odzwierciedlenie w syntezie, Wereszycki zalicza „ruch ludowy” i „grupy pravicowe”. Również nierównomiernie potraktowanie poszczególnych dzielnic Polski czy różnych odłamów ruchu robotniczego¹⁸ autor tłumaczy stanem badań.

Te nowe ambitne założenia były realizowane i przy omawianiu pierwszej wojny światowej. W. Kula w części IV podręcznika *Gospodarka polska podczas wojny 1914–1918* skoncentrował się głównie na przedstawieniu stanu rolnictwa i przemysłu oraz zatrudnienia w poszczególnych dzielnicach Polski¹⁹.

H. Wereszycki w rozdziale IX *Polska w czasie Wielkiej Wojny* poza tradycyjnym już przedstawieniem kwestii polskiej po raz pierwszy wprowadził do syntetycznego opracowania tematykę grup społecznych i nurtów politycznych i ich miejsca w orientacjach politycznych, reprezentacjach polityczno–narodowych i w ruchach masowych. Wereszycki w tym najlepszym wówczas i przez wiele lat następnych lat podręczniku przy charakterystyce ruchu ludowego w okresie pierwszej wojny światowej posłużył się jednak schematycznymi ocenami tego nurtu przez PPS. Narodowy Związek Chłopski zaliczył do „prawego skrzydła ruchu chłopskiego”, a „Zaranie” do „lewego”. Wincenty Witos i Jan Dąbski z galicyjskiego PSL–Piast byli „przedstawicielami bogatych chłopów”, a królewskie PSL „opierało się na chłopach małorolnych”²⁰.

Poświęciłem nieco więcej uwagi Instytutowi Pamięci Narodowej przekształconemu w Instytut Historii Najnowszej i napisanemu przez Wereszyckiego podręcznikowi, gdyż

¹⁶ H. Wereszycki, *Historia polityczna...*, s. 7. Podobną motywację podawał we wstępie IPN. W. Kula, *Historia gospodarcza...*, s. 5. IPN podobne cele badawcze stojące przed najnowszą historią polski formułował w swym kwartalniku „Dzieje Najnowsze”. Por. zwłaszcza: *Od Redakcji*, „Dzieje Najnowsze” 1947, t. I, z. 1, s. 3, 4; H. Wereszycki, *O problematykę najnowszej historii Polski*, ibidem, s. 5–20. Artykuł Wereszyckiego, podobnie jak jego *Historia polityczna*, został napisany na zamówienie IPN.

¹⁷ Idem, *Historia polityczna...*

¹⁸ Wereszycki wskazuje ponadto, iż znacznie obfitsza jest literatura historyczna dotycząca pierwszego okresu polskiego socjalizmu i PPS niż dziejów SDKP, SDKPiL oraz PPS–Lewicy. Ibidem.

¹⁹ W. Kula w załączonym do *Historii gospodarczej* wykazie „podstawowej literatury przedmiotu” zapowiada „ukazanie się dwóch podręczników akademickich historii społeczno–gospodarczej Polski” Natalii Gąsiorowskiej i Jana Rutkowskiego. Wydana przez tego ostatniego *Historia gospodarcza Polski*, t. II, *Czasy porozbiorowe do 1918 roku*, Poznań 1950 — jest pierwszym tak obszernym (ss. 512) opracowaniem syntetycznym tego okresu wraz ze szczegółowym wykazem „opracowań i wydawnictw źródłowych” (ss. 59).

²⁰ H. Wereszycki, *Historia polityczna...*, s. 312.

stanowią dobrą ilustrację zmian, jakie nastąpiły w nowej sytuacji ideologiczno-politycznej lat 1948–1956. Już samo suche zestawienie przez Wereszyckiego czynności podejmowanych przeciwko niemu przez różne szczeble władzy świadczą o różnorodności środków stosowanych wobec uczonych, których uznano za przeciwników systemu ideologiczno-politycznego. Już latem 1948 r. — jak relacjonował Wereszycki w 1986 r. — Instytut Historii Najnowszej, wcześniej IPN, „przeszedł istnieć; mój podręcznik został wycofany i skierowany na przemiał [...] na pierwszym powojennym zjeździe historyków polskich — w jesieni 1948 roku — okazało się, że jestem w «nielasce» [...]. W roku 1948 odbyła się moja habilitacja na Uniwersytecie Warszawskim [...], ale nie została zatwierdzona przez ministerstwo [...], od roku 1949 nie mogłem już drukować²¹”.

Pracownicy IPN-IHN zostali pozbawieni możliwości uprawiania zawodu²², a gromadzone i zabezpieczone przez nich zasoby archiwalne uległy częściowemu rozproszeniu²³. W tym najgorszym dla badań historycznych okresie 1948–1956 zdarzały się wypadki aresztowań. Wacław Lipiński, były dyrektor IBNHP, od 1936 r. noszącego nazwę Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniom Najnowszej Historii Polski, został nawet skazany już w grudniu 1947 r. na karę śmierci, a po zmianie wyroku na dożywocie zmarł w więzieniu w 1949 r. w niewyjaśnionych okolicznościach²⁴.

Najbardziej typowym zjawiskiem było masowe wprowadzanie metodologii marksistowskiej do badań historycznych. Najostrzejszy atak został skierowany na najnowszą historię Polski. Jego apogeum stanowiła konferencja historyków w Otwocku na przełomie 1951–1952 r. Omawiany wyżej podręcznik Wereszyckiego został uznany przez ówczesnych decydentów ideologiczno-politycznych za negatywny przykład niemarksistowskiego ujmowania historii, mający „szkodliwy wydźwięk polityczny”. „W założeniu inicjatorów — jak to łagodnie relacjonował w 1980 r. S. Kieniewicz — zebranie to miało uświetnić przejście naszej gałęzi wiedzy na pozycje marksistowskie. Stosownie do obowiązującego rytuału towarzyszyć miało temu obrządkowi wyklęcie kilku osób «nieprawomyślnych». Akt oskarżenia wygłoszony pierwszego dnia obrad przez nie żyjącego już dziś publicystę — zaliczył i mnie do «czarnych owiec»”. Ostatecznie — jak dalej wyjaśnia Kieniewicz — w wyniku „zakulisowych narad” „osób wtajemniczonych” „publicznie potępiony został w Otwocku”

²¹ Ibidem, *Historyk sam o sobie...*, s. 654. Elżbieta Orman, opisując szerzej „różnorodne szykany ze strony wpływowych kół partii komunistycznej” stosowane wobec Wereszyckiego, wskazuje, iż były one „konsekwencją odmowy” przez niego „wstąpienia do PZPR”. E. Orman, *O paradoksach historiografii...*, s. 19, 20, 22. Por. też idem, *Historyk i jego historia. Próba biografii Henryka Wereszyckiego*, w: *Henryk Wereszycki (1898–1990). Historia w życiu historyka*, praca zbiorowa, red. E. Orman, A. Centarowicz, Kraków 2001, s. 41–71.

²² W nieco lepszej sytuacji życiowej w porównaniu z Płoskim znalazł się Wereszycki, gdyż już w kwietniu 1947 r. przyznał się na Uniwersytecie Wrocławski, ale na warunkach niedających poczucia bezpieczeństwa. „Pozycja moja formalna na uniwersytecie — jak sam wspomina — była słaba, co roku bowiem zawierano ze mną — jako zastępcą profesora — umowę o pracę i wciąż nie było pewne, czy będzie ona odnowiona”. Co prawda w gronie przedwojennych profesorów z uniwersytetów lwowskiego i wileńskiego atmosfera była dobra. Idem, *Historyk sam o sobie...*, s. 654.

²³ K. Dunin-Wąsowicz (*Stanisław Płoski...*, s. 407) w roku 1986 następująco charakteryzuje sytuację po rozwiązaniu IHN: „Okres błędów i wypaczeń zahamował na pewien czas działalność naukową Stanisława Płoskiego, Instytut Historii Najnowszej został zlikwidowany, zbiory zostały częściowo rozproszone, pracowników usunięto poza placówki naukowe, a dyrektorowi Instytutu na kilka lat unieemożliwiono twórczą pracę naukową i organizacyjną. Przez kilka miesięcy pracował więc w Archiwum Głównym Akt Dawnych, potem leczył się w sanatorium”.

²⁴ Szerzej zob. J. Molenda, *Przedmowa do obecnego wydania*, w: W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa 1990, s. 5–15.

tylko Wereszycki²⁵. Ostry, pozamerytoryczny atak przeprowadziło trzech partyjnych decydentów: wspomniany już publicysta, którym był redaktor organu KC PZPR „Nowych Dróg” Roman Werfel oraz kierownicy Wydziału Historii Partii KC PZPR Tadeusz Daniszewski i Józef Kowalski.

Wskażę tu tylko te wątki wystąpienia wspomnianej trójki referentów, które dotyczyły oceny najnowszej historii Polski, zwłaszcza niewybrednego ataku na podręcznik Wereszyckiego. Nie była to merytoryczna polemika, lecz sprawdzanie zgodności ustaleń dotychczasowej historiografii z zasadami marksizmu–leninizmu i pracami jego klasyków. W świetle tak z góry ustalonych kryteriów oceny zostało szczególnie ostro zaatakowane ujęcie kwestii niepodległości Polski w książce Wereszyckiego oraz zanegowana cała dotychczasowa „historiografia PPS” i „historiografia piłsudczykowska”.

Werfel, najostrzej atakując Wereszyckiego, stwierdzał, iż jego książka, „która operuje aparatem naukowym, cytatai itd., nie ma nic wspólnego z pracą naukową²⁶. Jest to po prostu fałszywy obraz rzeczywistości tego okresu”. Daniszewski zaś w podsumowaniu dyskusji, oceniając pracę Wereszyckiego, skonstatował: „Trzeba powiedzieć otwarcie, że jest ona szkodliwa, że ma wyraźnie szkodliwy wydźwięk polityczny. Jeśli wziąć pod uwagę, iż znajduje się ona w bibliotekach uniwersyteckich i szkolnych, że młodzież się z niej uczy, przygotowuje do egzaminów, sprawa ta nabiera szczególnej wagi²⁷. Nic więc dziwnego, że po takiej ocenie podręcznika przez kierownika Wydziału Historii Partii KC PZPR został on — jak już wskazywałem — wycofany z obiegu i poszedł na przemiał. Można to uznać za symbol zanegowania przez decydentów partyjnych całego dotychczasowego dorobku historiografii najnowszej historii Polski.

Działania obozów Piłsudskiego i Dmowskiego w latach pierwszej wojny światowej służące odzyskaniu niepodległości Polski Daniszewski, Kowalski i Werfel oceniali jako wysługiwanie się obcym, niepolskim interesom. „Czego wymagał interes narodu polskiego w czasie wojny światowej? —zapytuje Werfel — Żeby runęły trzy mocarstwa zaborowe. W jaki sposób mogły one runąć? Tylko w wyniku międzynarodowej rewolucji socjalistycznej. A co wtedy robił Piłsudski [...] mobilizuje wszystkie siły na pomoc Austrii i Niemcom, wyrzeka się Poznańskiego i Pomorza, projektuje jakąś rozszerzoną Galicję. Co robi Dmowski? Apoteozuje odezwę Mikołaja Mikołajewicza. Oczywiście, ani tu, ani tam nie było interesu narodu polskiego. Interes ten reprezentowali ci, którzy wzywali polską klasę robotniczą i cały naród polski do walki przeciwko obu obozom imperialistycznym²⁸”.

²⁵ S. Kieniewicz, *Z rozmyślań dziejopisa czasów porozbiorowych*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1980, r. XXV, z. 2, s. 255. Szerzej o konferencji otwockiej zob. E. Orman, *O paradoksach historiografii...*, s. 24–29. Ibidem bogata bibliografia tematu.

²⁶ R. Werfel, *Zagadnienie hegemonii proletariatu, w: Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich. Przemówienia, referaty, dyskusja*, t. II, Warszawa 1953, s. 451. I dalej Werfel kontynuuje: Wereszycki pracę tę pisał na „zamówienie, które istniało jeszcze rzeczywiście w r. 1947–1948, zamówienie nie wydawnicze, lecz ideowe. Było to zamówienie ze strony tych sił, które utrzymywały w narodzie polskim legendę o rzekomym patriotyzmie antynarodowej zdrady, które chciały utrzymać różnice poglądów i rozbić w polskim ruchu robotniczym”.

²⁷ T. Daniszewski, *Podsumowanie dyskusji nad referatami: «Miejsce i rola polskiego ruchu robotniczego» i «Prawidłowości i specyfika polskiego imperializmu»*, w: ibidem, s. 554.

²⁸ R. Werfel, *Zagadnienie hegemonii...*, s. 449. Por. J. Kowalski, *Reakcyjna historiografia PPS*, w: ibidem, s. 453. Pisze on: „Historiografia PPS kłamliwie przedstawiała politykę Piłsudskiego, politykę wiązania się z imperializmem austriacko–niemieckim jako politykę walki o niepodległość, fałszowała historię odzyskania przez Polskę niepodległości w r. 1918. PPS była współautorką jednej z najbardziej zakłamanych i zatrutych legend naszej historii, legendy o Piłsudskim jako o rzekomym «patriocie», «demokracji» i «socjaliście» w przeszłości”.

Warto zauważyć, że cytowani autorzy posługiwali się argumentacją i terminologią, choć w bardziej skrajnej formie, używaną w okresie międzywojennym przez piłsudczyków i endecków w toku polemik o zasługi w walce o odbudowę państwa polskiego — o czym była mowa w pierwszej części przeglądu badań.

W efekcie zastosowania wspomnianych wyżej ideologiczno–politycznych zabiegów referenci w konkluzji stwierdzali, iż największy wkład w odzyskanie niepodległości Polski w roku 1918 wniosła rewolucja październikowa i wspólna rewolucyjna walka polskiego i rosyjskiego proletariatu²⁹.

Interesująca byłaby bardziej wnikliwa od niekiedy spotykanych odpowiedzi na pytanie, jak zaprezentowane w Otwocku zamówienie ideologiczno–polityczne władzy było przyjmowane i realizowane w poszczególnych ośrodkach prowadzących badania historyczne. Istniała tutaj różnorodność postaw i zachowań. Przykłady Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego i Instytutu Historii PAN w Warszawie wydają się sugerować, iż w tych ośrodkach, gdzie zdołały się odbudować liczne skupiska przedwojennych profesorów zachowujących wysoki poziom naukowy oraz różnorodne więzi, a zwłaszcza świeże jeszcze doświadczenia autonomicznych uprawnień uniwersyteckich w Drugiej Rzeczypospolitej skutecznie ich broniących³⁰, tam istniała większa odporność na naciski polityczno–partyjne. Pojedynczy profesorowie partyjni w obawie przed izolacją w środowisku naukowym wpływali też niekiedy tonująco na zachowanie uniwersyteckich struktur PZPR, zresztą słabych liczebnie i niecieszących się większym poparciem studentów.

Jerzy Holzer, który rozpoczął w roku 1950 studia w IH UW, wspomina z perspektywy roku 2013, iż „istniała [w nim — J. M.] swoista reguła *treuga dei*. Przyczyniały się do niej najrozmaitsze więzi koleżeństwa czy przyjaźni”³¹. Wynikały one z odbywania studiów w tym samym czasie, z konspiracyjnej działalności w BIP, z tajnego nauczania uniwersyteckiego w Warszawie w latach 1940–1944, z niesienia różnorakiej zorganizowanej pomocy najbardziej potrzebującym naukowcom. Po charakterystyce grona profesorskiego IH UW J. Holzer spostrzega: Studia historyczne „przypadały [...] na lata najbardziej intensywnej indoktrynacji

²⁹ T. Daniszewski, *Podsumowanie dyskusji...*, s. 553. W polemice z Wereszyckim Daniszewski wskazywał, iż rewolucja październikowa „otworzyła nową erę w historii świata i narodowi polskiemu uotworzyła drogę do niepodległości, do wyzwolenia narodowego i społecznego”. I dalej (s. 553): „Dziś bardziej niż kiedykolwiek jest jasne, że bez Rewolucji Październikowej Polska stałaby się kolonią lub półkolonią zwycięskiego imperializmu. Z drugiej strony, ci tzw. Międzynarodowcy, Wielki Proletariat i SDKPiL, głosząc i realizując hasło braterstwa broni z rewolucją rosyjską wnieśli rzetelny wkład w dzieło odzyskania niepodległości”.

³⁰ W pierwszej części przeglądu badań wskazywałem na nieudane próby ingerencji w programy nauczania i tematykę badań uniwersyteckich placówek historycznych przez analogiczne ośrodki związane z władzami sanacyjnymi. Na autonomiczne uprawnienia uniwersytetów polskich w Drugiej Rzeczypospolitej oraz ich wpływ na odmienną funkcjonowanie tych uczelni w latach 1945–1956 w porównaniu z uniwersytetami czeskimi, a zwłaszcza NRD–owskimi zwrócił uwagę amerykański historyk z uniwersytetu w Berkeley: J. Connelly, *Zniewolony uniwersytet. Sowietyzacja szkolnictwa wyższego w Niemczech Wschodnich, Czechach i Polsce 1945–1956*, Warszawa 2014. Znaczący przedmiotem Paweł Machcewicz w recenzji z tej pracy *Sowietyzacja w trzech wersjach*, „Polityka”, nr 39, 24 IX 30 IX 2014, s. 61–63, podkreślił jej nowatorskie wartości poznawcze.

³¹ J. Holzer, *Historyk w trybach historii. Wspomnienia*, Kraków 2013, s. 137. Charakteryzując poszczególnych historyków pracujących wówczas w IH UW, Holzer odnotował: „Do tego *treuga dei* dostosowała się też Kormanowa, choć poza Instytutem Historycznym uchodziła za reprezentantkę twardego komunistycznego kursu”.

stalinizmu i może nawet zdumiewać, jak dalece wykładowcy potrafili zachować naukowe kryteria i wysoki poziom zajęć³².

Szczególną rolę w ochronie niezależności warszawskiego środowiska historycznego Holzer przypisuje organizatorowi i dyrektorowi (od 1945 r.) IH UW Tadeuszowi Manteufflowi³³. Stefan Kieniewicz uważa nawet, iż mimo ostrych ataków w Otwocku decydentów ideologiczno–politycznych na historiografię popowstaniową stroną zwycięską okazał się T. Manteuffel, gdyż nauka historii pozostała nadal w rękach przedwojennych profesorów. „Incydent niniejszy [atak na Wereszyckiego w Otwocku — J. M.] — jak ocenia Stefan Kieniewicz — stanowił tylko fragment szerszej i ważniejszej rozgrywki, która toczyła się poza moją wiedzą i wpływem. Wygrał tę partię Tadeusz Manteuffel, który uzyskał zgodę «czynników miarodajnych» na pozostawienie steru nauki historycznej w ręku dawnej kadry profesorskiej, uznanej za fachową i zgłaszającej akces do metodologii marksistowskiej. Wynikło stąd powołanie Instytutu Historii PAN³⁴.

Według Elżbiety Orman: „Sukces Tadeusza Manteuffla i jego grupy miał jednak smak pyrrusowego zwycięstwa. Musieli oni uczestniczyć w realizacji linii władz partyjnych i wziąć na siebie zobowiązanie opracowania «nowej», marksistowskiej syntezy dziejów Polski³⁵.

Przy realizacji tych zadań należy mieć na uwadze zmieniające się ogólne uwarunkowania polityczno–ideologiczne po śmierci Stalina, a zwłaszcza po październiku 1956. Ponadto Tadeusz Manteuffel jako twórca i dyrektor IH PAN od 1953 do chwili śmierci w 1970 miał decydujący wpływ na dobór pracowników³⁶, współautorów syntez, a także na realizację stojących przed Instytutem zadań.

Jerzy Jedlicki, badający sytuację w IH PAN, stwierdza: „Zadanie ideologicznej reorientacji zaciążyło bardziej na używanym języku i frazeologii niż na samym kierunku badań³⁷.

Realizacja jednego z głównych zadań IH PAN, przygotowanie wielotomowej *Historii Polski* pod zwierzchnią redakcją Stanisława Arnolda i Tadeusza Manteuffla, w tym i tomu dotyczącego pierwszej wojny światowej, jest różnie oceniana. Najbliższa jest mi wyważona

³² Ibidem, s. 132. Jako student IH UW w latach 1949–1954 i asystent tegoż Instytutu (1952–1954) mogę skonstatować, iż i moje spostrzeżenia dotyczące ówczesnej sytuacji w tymże Instytucie, a zwłaszcza procesu nauczania, idą w podobnym kierunku jak J. Holzera. Mogę również wskazać, że profesorowie i docenci prowadzili wówczas nie tylko seminaria magisterskie i doktorskie, ale często i proseminaria, na których poświęcali wiele czasu na przekazywanie studentom umiejętności z zakresu warsztatu pracy historyka.

³³ Ibidem, s. 135. „Tadeusz Manteuffel — pisze Holzer — był uznawany przez warszawskich i nie tylko warszawskich historyków za reprezentanta całego środowiska badaczy, z ogromnym prestiżem [...] W Otwocku chronił środowisko swoich kolegów, historyków z BIP, i zapewniał autonomię studiom historii na Uniwersytecie Warszawskim, które swoją treścią daleko odbiegały od otwockich wskazań”.

³⁴ S. Kieniewicz, *Z rozważań dziejopisa...*, s. 255.

³⁵ E. Orman, *O paradoksach historiografii...*, s. 28.

³⁶ Tadeuszowi Manteufflowi udało się także zatrudnić w IH PAN pracowników mających po 1948 r. kłopoty z prowadzeniem badań naukowych, jak Stanisław Płoski czy Wanda Kiedrzyńska, a nawet niesłusznie skazanych, jak Jan Rzepecki, szef BIP-u.

³⁷ J. Jedlicki, *Badania nad długim wiekiem dziewiętnastym (1795–1918)*, w: *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953–2003*, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 2003, s. 53. Podobnie ocenia sytuację Janusz Żarnowski: „Losy badań historycznych nad historią najnowszą w Instytucie były przykładem udanych wysiłków historyków w celu obejścia i przynajmniej częściowego unieszkodliwienia ingerencji politycznych. To właśnie w Instytucie prowadzono badania nad dziejami najnowszymi jeszcze wtedy, gdy gdzie indziej były one niemożliwe lub oddane całkowicie na usługi ideologii i polityki”. J. Żarnowski, *Badania nad historią XX wieku*, ibidem, s. 77.

charakterystyka tomów drugiego³⁸ i trzeciego³⁹ dokonana przez Jerzego Jedlickiego. Tomy te — jak pisze Jedlicki — „oparte były na rozległych kwerendach źródłowych, zawierają mnóstwo rzetelnych informacji i nie zasługują wcale na to, aby je lekceważąco spisać na straty. Rzecz w tym jednak, że ułożenie spójnej i interesującej narracji z dzielnicowych, «dziedzinowych» i chronologicznych skrawków, powierzonych do napisania kilkudziesięciu w sumie autorom wedle ich kompetencji, nie mogło się udać. Błąd leżał w samym założeniu takiej operacji, z której wyjść musiała historia pokawałkowana, bezbarwna, odarta z autor-skiej indywidualności»⁴⁰.

Opinia Jedlickiego odnosi się również do obszernego woluminu poświęconego pierwszej wojnie światowej⁴¹. Składa się on z osiemnastu segmentów tematycznych ujmowanych w trzech różnych przedziałach czasowych: sierpień 1914–lipiec 1915, sierpień 1915–luty 1917, marzec 1917–listopad 1918. W ich opracowaniu uczestniczyło dwunastu autorów⁴². Każdy z nich, opracowujący powierzoną mu tematykę, miał w tym zakresie własny dorobek badawczy, często daleko wykraczający poza wymogi ujęcia syntetycznego, np. w postaci monograficznych publikacji⁴³. Udział w przygotowaniu *Historii Polski* jako zadania priorytetowego i długofalowego stwarzał bowiem niekiedy inspirację i warunki do przygotowywania własnych monograficznych opracowań. Podobne uwagi można odnieść i do zespołu opracowującego trzyczęściowy „zarys dziejów” *Polska klasa robotnicza*⁴⁴, którego obszerne rozdziały dotyczyły i pierwszej wojny światowej⁴⁵. Warto również zauważyć, iż w zespołach badawczych IH PAN od chwili jego powołania toczyły się swobodne dyskusje.

W latach od końca pięćdziesiątych do osiemdziesiątych zeszłego wieku w badaniach dotyczących pierwszej wojny światowej dominowała nadal tematyka polityczna, w tym głównie kwestia polska oraz wojskowa⁴⁶. Największe zainteresowanie historyków budziły wów-

³⁸ Tom drugi, obejmujący okres 1764–1863, ukazał się w czterech częściach (woluminach) pod redakcją Stefana Kieniewicza i Witolda Kuli w latach 1958–1960.

³⁹ Tom trzeci, obejmujący popowstaniowe dzieje Polski (1864–1918), wydany został w trzech woluminach pod redakcją Żanny Kormanowej, Ireny Pietrzak–Pawłowskiej i Walentyny Najdus w latach 1963–1972.

⁴⁰ J. Jedlicki, *Badania nad długim wiekiem...*, s. 55.

⁴¹ *Historia Polski*, t. III 1850/1864–1918, cz. 3, 1914–1918, red. Z. Kormanowa, W. Najdus, Warszawa 1974, ss. 565 + mapy.

⁴² Opracowali: Tadeusz Cieślak, Krzysztof Dunin–Wąsowicz, Adam Galos, Leon Grosfeld, Jerzy Holzer, Zbigniew Landau, Jan Molenda, Walentyna Najdus, Janusz Pajewski, Kazimierz Rosen–Zawadzki, Jerzy Tomaszewski i Kazimierz Wajda.

⁴³ Witold Molik przedstawiający stan badań Wielkopolski w latach pierwszej wojny światowej wysoko ocenia część Adama Galosa zamieszczoną w panowskiej *Historii Polski*, „która przynosi nowe ustalenia faktograficzne i wyróżnia się szerokością ujęcia tematu. W porównaniu z wcześniejszymi opracowaniami autor ten szerzej scharakteryzował sytuację gospodarczo–społeczną w zaborze pruskim w pierwszych dwóch latach wojny, w tym także w Wielkopolsce”. W. Molik, *Wielkopolska w okresie I wojny światowej, stan i propozycje badań*, w: *Społeczeństwo polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim w okresie I wojny światowej (1914–1918)*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1996, s. 25–36.

⁴⁴ *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. Stanisław Kalabiński, t. I, cz. 1, *Od przełomu XVIII i XIX w. do 1870 r.*, Warszawa 1974, ss. 850; t. II, cz. 2, *Lata 1870–1918, Królestwo Polskie, Białostoczczyzna, Robotnicy polscy w Cesarstwie Rosyjskim*, Warszawa 1978, ss. 992; t. I, cz. 3, *Lata 1870–1918, Śląsk, Wielkopolska i Pomorze, Galicja, Śląsk Cieszyński, Polska emigracja zarobkowa w Niemczech kultura i obyczaje robotników*, Warszawa 1978, ss. 896.

⁴⁵ Ocenę całości *Polskiej klasy robotniczej* zob. J. Jedlicki, *Badania nad długim wiekiem...*, s. 55.

⁴⁶ Witold Molik ocenia podobnie w roku 1996 stan badań pierwszej wojny światowej. W. Molik, *Wielkopolska...*, s. 25–27.

czas reprezentacje międzypartyjne i wchodzące w ich skład partie i organizacje związane z Józefem Piłsudskim i Romanem Dmowskim⁴⁷. Badania tej tematyki zostały jednak zaledwie zapoczątkowane. Spośród bowiem kilkunastu reprezentacji międzypartyjnych i organizacji związanych z Piłsudskim w latach 1908–1918 monograficznego opracowania doczekały się zaledwie dwie z nich: Komisja Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych⁴⁸ i Polska Organizacja Wojskowa⁴⁹.

W 1990 r. opowiedziałem się za wznowieniem książki Wacława Lipińskiego *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, gdyż zawarty w niej zakres ustaleń i informacji dotyczących organizacji niepodległościowych wojskowych i cywilnych nadal przewyższał stan wiedzy w publikacjach ogłoszonych do początków lat dziewięćdziesiątych. Praca Lipińskiego była przez ówczesnych historyków powszechnie krytykowana, ale jednocześnie korzystali z zawartych w niej danych⁵⁰. Natomiast wyraźny postęp nastąpił w omawianym okresie w badaniach naukowych Mieczysława Wrzoseka dotyczących formacji wojskowych⁵¹.

Spośród sześciu reprezentacji międzypartyjnych związanych z Dmowskim w latach pierwszej wojny światowej odrębnych opracowań monograficznych doczekały się dwie największe z nich: królewiackie Międzypartyjne Koło Polityczne⁵² i paryski Komitet Narodowy Polski⁵³.

Została również podjęta tematyka kształtowania się wzajemnych relacji w obrębie poszczególnych reprezentacji międzypartyjnych związanych z Piłsudskim i Dmowskim oraz między obu tymi obozami⁵⁴. Autor wykazuje, iż mimo ostrej walki między piłsudczykami a narodowymi demokratami nieustannie podejmowano próby osiągnięcia kompromisu w kwestii polskiej. Uczestniczące w rokowaniach stronnictwa zachowywały swą podmiotowość i programową odrębność, co nie zawsze w badaniach partii politycznych jest dostrzegane.

Największy chyba postęp w latach sześćdziesiątych–osiemdziesiątych XX w. dokonał się w badaniach partii robotniczych i ruchu ludowego oraz w biografistyce przywódców obu tych nurtów. Na takie badania istniało zapotrzebowanie ze strony sprawującej władzę koalicji PZPR i ZSL, wyraziciele — jak to niekiedy określano — „sojuszu robotniczo-rolniczego”. Preferencje nie dotyczyły jednak wszystkich stronnictw robotniczych i ludowych.

⁴⁷ Próbę zaszeregowania poszczególnych stronnictw i organizacji do międzypartyjnych reprezentacji polityczno-narodowych związanych z Piłsudskim i Dmowskim oraz kwestie terminologii dotyczącej sił politycznych skupionych wokół obu tych postaci zob. J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980, s. 12–21. Sprawę braku „ujednoliczonego stanowiska w kwestiach terminologicznych związanych z orientacyjnym sporem” podniósł ostatnio W. Suleja, *Wielka Wojna z polskiej perspektywy*, „Dzieje Najnowsze” 2014, r. XLVI, z. 3, s. 4.

⁴⁸ A. Garlicki, *Geneza legionów. Zarys dziejów Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych*, Warszawa 1964.

⁴⁹ T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984.

⁵⁰ J. Molenda, *Polska w Wielkiej Wojnie...*, s. 67, 68; idem, *Przedmowa do obecnego wydania...*, s. 5–15.

⁵¹ M. Wrzosek, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1969; idem, *Polskie formacje wojskowe podczas I wojny światowej*, Białystok 1977.

⁵² Cz. Kozłowski, *Działalność polityczna Koła Międzypartyjnego w latach 1915–1918*, Warszawa 1967.

⁵³ M. Leczyk, *Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917–1919*, Warszawa 1966.

⁵⁴ J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci...* Praca ta oczekiwiała na druk w Redakcji Historycznej Książki i Wiedzy od kwietnia 1976 r. Jej wydanie zostało przyspieszone po powstaniu Solidarności. Epilogiem tej pracy jest artykuł: idem, *Próby osiągnięcia kompromisu między Romanem Dmowskim i Józefem Piłsudskim w sprawie węzłowych problemów odradzającego się państwa polskiego*, „Dzieje Najnowsze” 1981, r. XIII, z. 1–2, s. 197–226.

Utworzony w 1957 r. Zakład Historii Partii KC PZPR, kontynuujący działalność istniejącego od 1946 r. Wydziału Historii Partii KC PPR, preferował głównie badania partii lewicy rewolucyjnej, do tradycji których PZPR nawiązywała. Zaliczane wówczas do tego nurtu SDKPiL⁵⁵ i PPS–Lewica⁵⁶ doczekały się odrębnych monografii.

Badania ruchu pepeesowskiego, mimo iż nie cieszyły się wówczas żadnym oficjalnym poparciem, zaowocowały znacznie większą liczbą opracowań niż lewica rewolucyjna. O PPS w pierwszej wojnie światowej i w początkach Drugiej Rzeczypospolitej pisali Henryk Jabłoński, Jerzy Holzer, Artur Leinwand i Stanisław Wiech⁵⁷. Obszerne fragmenty o ruchu socjalistycznym w latach 1914–1918 znajdują się w monografii dotyczącej partii socjalistycznej w zaborze austriackim⁵⁸ a także w syntezach PPS⁵⁹.

Najwięcej kontrowersji wzbudziła książka Henryka Jabłońskiego wydana w roku 1958. Obraz PPS zaprezentowany przez tego autora zdecydowanie się różnił od wspomnianych wyżej skrajnych ocen tej partii przedstawionych przez T. Daniszewskiego i J. Kowalskiego na konferencji w Otwocku. Podzielał jednak opinię Włodzimierza Sulei wyrażoną o pracy Jabłońskiego, iż „wiele sformułowanych w niej tez zostało poddanych daleko niekiedy idącej historiograficznej weryfikacji”⁶⁰. W tej książce Jabłoński o wiele bardziej krytycznie ocenił PPS i jej miejsce w nurcie lewicy niepodległościowej w porównaniu z jego obszernym naukowym artykułem opublikowanym w roku 1947 na łamach kwartalnika Instytutu Pamięci Narodowej⁶¹. H. Jabłoński po raz pierwszy tak obszernie przedstawił w nim, w oparciu o przedwojenne archiwum IBNHP i „Archiwum Wojskowe”, skład społeczny Legionów Polskich i Polskiej Organizacji Wojskowej.

Z wydawnictw źródłowych warto wymienić programy partii socjalistycznych przygotowane do druku przez Feliksa Tycha⁶².

W omawianym okresie ukazało się ponadto kilka biografii działaczy ruchu socjalistycznego, które wnoszą wiele nowych ustaleń dotyczących także pierwszej wojny światowej⁶³.

Miejsce Narodowego Związku Robotniczego w ruchu robotniczym w latach 1914–1918, w orientacjach politycznych oraz w największej reprezentacji politycznej stronnictw lewicy niepodległościowej — Centralnym Komitecie Narodowym — najpełniej dotychczas przedstawiła Teresa Monasterska⁶⁴.

⁵⁵ B. Radlak, *SDKPiL w latach 1914–1917. Formy i metody działalności*, Warszawa 1967.

⁵⁶ F. Tych, *PPS–Lewica w latach wojny 1914–1918*, Warszawa 1960.

⁵⁷ H. Jabłoński, *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918 r.*, Warszawa 1958; J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa 1962; A. Leinwand, *Pogotowie Bojowe i Milicja Ludowa w Polsce 1917–1919*, Warszawa 1972 (formacja zbrojna PPS); S. Wiech, *Polska Partia Socjalistyczna 1918–1921*, Warszawa 1978.

⁵⁸ W. Najdus, *Polska Partia Socjalno–Demokratyczna Galicji i Śląska 1890–1919*, Warszawa 1983.

⁵⁹ Najpełniejszy przegląd badań dziejów PPS zob. *Posłowie bibliograficzne*, w: W. Suleja, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948. Zarys dziejów*, Warszawa 1988, s. 274–286.

⁶⁰ Ibidem, s. 277. Jerzy Holzer z perspektywy 2013 r. ocenia zaś, że H. Jabłoński z omawianej pracy „ukuł z niej oręż przeciw PPS”. J. Holzer, *Historyk w trybach historii...*, s. 155.

⁶¹ H. Jabłoński, *Z dziejów obozu legionowo–peowickiego...*

⁶² *Polskie programy socjalistyczne 1878–1918*, zebrał i opatrzył komentarzem historycznym F. Tych, Warszawa 1975.

⁶³ J. Tomicki, *Norbert Barlicki 1880–1941. Działalność polityczna*, Warszawa 1968; M. Śliwa, *Mysł polityczna Mieczysława Niedziałkowskiego (1893–1940)*, Warszawa 1980; A. Leinwand, *Posel Herman Lieberman*, Kraków–Wrocław 1983; W. Najdus, *Ignacy Daszyński (1866–1936)*, Warszawa 1988.

⁶⁴ T. Monasterska, *Narodowy Związek Robotniczy 1905–1920*, Warszawa 1973.

W latach sześćdziesiątych–osiemdziesiątych zeszłego wieku tematyka ruchu ludowego stała się przedmiotem szerszych zainteresowań badawczych historyków. Sprzyjające warunki inspiracyjno–organizacyjne i wydawnicze zostały stworzone dzięki powstaniu w 1957 r. Komisji Historii Ruchu Ludowego przy Naczelnym Komitecie Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, przekształconej w roku następnym w Zakład Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL (ZHRL). Zakład zajmował się gromadzeniem źródeł, prowadzeniem badań we współpracy zwłaszcza z placówkami uniwersyteckimi i panowskimi oraz działalnością wydawniczą wspólnie z Redakcją Historyczną Ludowej Spółdzielni Wydawniczej.

Stworzenie dogodnych warunków wydawniczych zaowocowało licznymi publikacjami. Historycy mogli zamieszczać wyniki swoich badań na łamach ukazujących się od 1959 r. w objętości około 500 stron druku „Roczników Dziejów Ruchu Ludowego”. Uczestniczyli oni w organizowanych przez ZHRL ważnych przedsięwzięciach edytorskich: syntezy dziejów ruchu ludowego⁶⁵ i historii chłopów⁶⁶, słownika biograficznego ludowców⁶⁷ oraz czterotomowego wydawnictwa źródeł⁶⁸. Redakcja Historyczna LSW stwarzała także możliwość publikowania monografii stronnictw ruchu ludowego⁶⁹ i biografii ich działaczy⁷⁰. W przypisach wskazują tylko na ważniejsze pozycje w całości lub w istotnych fragmentach związane z okresem pierwszej wojny światowej.

Warto również zauważyć, iż tematyka ruchu ludowego była przedmiotem chyba najbardziej wówczas licznych i żywych dyskusji. Dotyczyły one samego pojęcia ruchu ludowego

⁶⁵ S. Kowalczyk, J. Kowal, W. Stankiewicz, M. Stański, *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. I: 1864–1918, Warszawa 1963; J. Borkowski, J. Kowal, S. Lato, W. Stankiewicz, A. Więzikowa, *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: 1918–1939, Warszawa 1970. Podejmowane w 1983 r. próby opracowania nowej syntezy ruchu ludowego, uwzględniającej ostatnie badania, się nie powiodły. [Zagajenia dyskusji Andrzeja Ajnenkiela i Jana Molendy], *O przyszłej syntezie dziejów ruchu ludowego*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1983/1984, nr 23–24, s. 68–79.

⁶⁶ *Historia chłopów polskich*, opracowanie zbiorowe, red. S. Inglot, t. I–III. Część dotycząca pierwszej wojny światowej znajduje się w tomie drugim: *Historia chłopów polskich*, t. II: okres zaborów pod red. S. Ingłota. W opracowaniu wzięli udział: H. Brodowska, J. Burszta, M. Chamcówna, S. Inglot, J. Janczak, St. Michalkiewicz, J. Molenda, Warszawa 1972.

⁶⁷ *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989; *Przywódcy ruchu ludowego. Szkice biograficzne*, praca zbiorowa, red. A. Więzikowa, Warszawa 1968.

⁶⁸ Materiały źródłowe do pierwszej wojny światowej zostały zamieszczone w tomie pierwszym: *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. I: 1864–1918, zebrali i opracowali K. Dunin-Wąsowicz, J. Molenda, S. Kowalczyk, W. Stankiewicz, Warszawa 1966. Wśród źródeł wydanych przez LSW największą grupę stanowią pamiętniki działaczy ruchu ludowego. Władze ZSL początkowo nie pozwalały na publikowanie wspomnień Wincentego Witosa, dlatego najpierw ukazały się one na emigracji: W. Witos, *Moje wspomnienia*, t. I–II, Paryż 1964. Wiele danych do historii PSL–Piast w latach pierwszej wojny światowej wnoszą również wspomnienia: J. Rączkowski, *Wśród polityków i artystów (Ze wspomnień redaktora)*, opracowali W. Stankiewicz, M. Wronkowska, Warszawa 1969; J. Dąbski, *Wojna i ludzie. Wspomnienia z 1914–1915. Fragmenty*, do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył S. Giza, Warszawa 1969.

⁶⁹ A. Garlicki, *Powstanie Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast” 1913–1914*, Warszawa 1966; J. Molenda, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie Polskim 1915–1918*, Warszawa 1965. Pełny wykaz bibliografii dotyczącej ruchu ludowego w omawianych latach można znaleźć w „Rocznikach Dziejów Ruchu Ludowego”. Por. też M. Mioduchowska, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”. *Wykaz zawartości oraz indeksy [...] za lata 1959–1968 (nr 1–10)*, Warszawa 1969.

⁷⁰ Obszerniejsze informacje o działalności ludowców w okresie pierwszej wojny światowej zawierają biografie: A. Zakrzewski, *Wincenty Witos chłopski polityk i mąż stanu*, Warszawa 1977; S. Giza, *Jan Dąbski. Całe życie dla ludu*, Warszawa 1979; R. Kociowa, *Irena Kosmowska*, Warszawa 1960.

oraz tego, jakie stronnictwa obejmuje⁷¹. Polemizowano ze schematycznymi ujęciami części polityków i historyków, iż postępowe stronnictwa ludowe reprezentują chłopów biednych, a „wsteczne” bogatych, czy z dopatrywaniem się zasadniczych różnic programowych między PSL „Wyzwolenie” a PSL „Piast”. Najwięcej sporów toczyło się wokół Wincentego Witosa, którego oficjalne władze ZSL początkowo zaliczały do reprezentantów chłopów bogatych („kułaków”) i prawicowych ludowców⁷².

Ten pobieżny przegląd badań tematyki pierwszej wojny światowej w okresie PRL wskazuje, że nie było wówczas jednego widzenia historii mimo propagowania przez oficjalne władze jednej jedynie słusznej polityki historycznej.

Syntetyczne prace Janusza Pajewskiego *Odbudowa państwa polskiego*⁷³ i *Pierwsza wojna światowa*⁷⁴ można uznać za podsumowanie badań, w tym i jego własnych⁷⁵, nad pierwszą wojną światową prowadzonych do końca lat osiemdziesiątych. Podzielał opinie Włodzimierza Sulei, uznającego pierwszą z nich za „znakomitą pracę”⁷⁶, oraz Witolda Molika uważającego drugą za „wysoko cenioną”⁷⁷. Pajewski nie tylko podał bogaty wykaz źródeł i literatury, ale i obficie odwołuje się do wyników zawartych w nich badań⁷⁸. Na ogół udało mu się zachować dystans i powściągliwość do opisywanych wydarzeń i zjawisk.

Po roku 1989 wraz z wprowadzeniem ustroju demokratycznego powstały również nowe warunki do uprawiania swobodnych badań. Nasuwa się jednak pytanie, jaki wpływ na wybór tematów badawczych wywierają zróżnicowane polityki historyczne, wynikające z istniejącego pluralizmu politycznego oraz z niejednakowej dostępności poszczególnych placówek naukowych do środków finansowych pochodzących z dotacji państwa, z przyznawanych grantów czy z fundacji krajowych i zagranicznych.

W badaniach tematyki pierwszej wojny światowej po roku 1989 zachodzą istotne zmiany. Historiografia polska jest jednak pod względem zakresu tematycznego, metod badawczych i liczby ukazujących się pozycji dotyczących Wielkiej Wojny nadal opóźniona w porównaniu z analogicznymi badaniami, zwłaszcza w USA, Anglii, Niemczech czy Francji. Wynikają one zazwyczaj z wyżej wskazanych niekorzystnych i długotrwałych uwarunko-

⁷¹ Dyskusja ta toczyła się na łamach „Roczników Dziejów Ruchu Ludowego” i rozpoczęła się od obszernego artykułu J. Kukułki *Z rozważań nad pojęciem ruchu ludowego*, ibidem 1960, nr 2, s. 181–203. Por. też J. Kochanowicz, *Chłopi i inni*, ibidem, s. 81–88; A. Kutrzeba–Pojnarowa, J. Leskiewiczowa, *Zakres pojęcia chłopca — uwagi dyskusyjne*, ibidem, s. 89–100.

⁷² Polemikę na temat działalności W. Witosa najlepiej przedstawili: A. Zakrzewski, *Wincenty Witos...*; J. Borkowski, *Wincenty Witos w naszej historiografii i publicystyce. Uwagi krytyczne*, „Kwartalnik Historyczny” 1971, r. XXVIII, nr 1, s. 103–130; *Spór o Wincentego Witosa ciąg dalszy...* Teksty nadesłane do redakcji „Roczników Dziejów Ruchu Ludowego” (1985, nr 25, s. 6–62): J. Borkowski, S. Dąbrowski, T. Kisielewski, J. Molenda, A. Zakrzewski, J. Jachymek.

⁷³ J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Warszawa 1978.

⁷⁴ Idem, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991.

⁷⁵ Zob. idem, „Mitteleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959; idem, *Wokół sprawy polskiej. Paryż–Lozanna–Londyn 1914–1918*, Poznań 1970. Por. L. Grosfeld, *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1962, i in.

⁷⁶ W. Suleja, *Polska Partia Socjalistyczna...*, s. 285.

⁷⁷ W. Molik, *Wielkopolska...*, s. 25.

⁷⁸ Jako współautor pracy o charakterze syntetycznym (J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, wyd. I, Warszawa 1963; wyd. II, Warszawa 1967; wyd. III, Warszawa 1973) dobrze rozumie zależność całościowego ujęcia tematu od stanu opracowań cząstkowych. Każde kolejne wydanie wymagało uściśleń i uzupełnień w oparciu o nowe pozycje, zwłaszcza najbardziej czasochłonnych w załączonym do książki *Słowniczku organizacji politycznych i społecznych*.

wań. W ostatnim dwudziestopięcioleciu opóźnienia te są częściowo odrabiane, co pragnę również zasygnalizować.

W dziedzinie historii politycznej najwięcej publikacji dotyczy ugrupowań, partii i biografii działaczy związanych z Józefem Piłsudskim i Romanem Dmowskim. Była to swoista reakcja na pomijanie lub jednostronne ujęcia tej tematyki w okresie PRL ze względu na istnienie wówczas najmniej dogodnych warunków. Dlatego już od lat osiemdziesiątych, a szczególnie dziewięćdziesiątych nastąpiło wypełnianie luk badawczych, określanych wówczas „białymi plamami”⁷⁹. W toczących się dyskusjach np. w Towarzystwie Miłośników Historii na temat roli czołowych polityków i przywódców głównych nurtów politycznych w odzyskaniu niepodległości Polski w roku 1918 odżyły początkowo dawne skrajne opinie przypisujące wyłączne zasługi w odrodzeniu Polski Piłsudskiemu lub Dmowskiemu⁸⁰.

Najwięcej publikacji dotyczyło nurtu politycznego związanego z Piłsudskim. Jerzy Z. Pająk przygotował obszerną monografię poświęconą głównej i najdłuższej działającej reprezentacji międzypartyjnej stronnictwa lewicy niepodległościowej — Centralnemu Komitetowi Narodowemu. Na uwagę zasługuje odtworzenie po raz pierwszy jego rozbudowanych struktur terenowych, stanowiących transmisję docierania do środowisk robotniczych i chłopskich. „Lewica niepodległościowa — jak trafnie wykazał autor — utożsamiana bywa często z obozem politycznym Józefa Piłsudskiego. Nie są to jednak pojęcia tożsame”⁸¹. Z innych większych reprezentacji międzypartyjnych nurtu politycznego związanego z Piłsudskim brak jest nadal całościowego opracowania dotyczącego zwłaszcza Komitetu Naczelnego Zjednoczonych Stronnictw Niepodległościowych i Komisji Porozumiewawczej Stronnictw Demokratycznych.

Włodzimierz Suleja w pracy poświęconej „orientacji austro-polskiej” omawia również relacje CKN z Międzypartyjnym Kołem Politycznym i Ligą Państwowości Polskiej⁸². Prace Jana Lewandowskiego koncentrują się na tematyce politycznej i społecznej Królestwa Polskiego, zwłaszcza pod okupacją austriacką⁸³.

Począwszy od lat osiemdziesiątych, w historiografii dotyczącej piłsudczyków liczebnością wyróżniały się publikacje biograficzne, pamiętnikarskie i legionowe (o tych ostatnich będzie mowa przy wydawnictwach wojskowych). Nie sposób tu wymienić wszystkich pozycji nawet wyłącznie poświęconych Piłsudskiemu. Do najbardziej całościowych opracowań naukowych opartych na szerokiej i różnorodnej bazie źródłowej można zaliczyć obszerne biografie interesującej nas postaci Andrzeja Garlickiego⁸⁴ i Włodzimierza Sulei⁸⁵. Ich autorzy różnią się niekiedy w ocenach niektórych fragmentów biografii Piłsudskiego, np. jego roli

⁷⁹ Określenie to wydaje się nie całkiem trafne, gdyż przez cały okres PRL istniały na Zachodzie polskie placówki naukowe zajmujące się przeważnie tematyką, której badanie w kraju było niemożliwe lub utrudnione. Były wprawdzie zakazy przywożenia do kraju tych publikacji lub ich cytowania, ale istniały sposoby ich omijania.

⁸⁰ Sprawa wkładu Piłsudskiego i Dmowskiego w odrodzenie Polski była również przedmiotem polemicznych wystąpień na sesji naukowej w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim: *Powrót Polski na mapę Europy*, sesja naukowa poświęcona siedemdziesiątej rocznicy traktatu wersalskiego, red. Cz. Bloch, Z. Zieliński, Lublin 1995, s. 395 in.

⁸¹ J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny Komitet Narodowy (1915–1917)*, Kielce 2003, s. 11, 365–370. Zob. też T. Nałęcz, *Irredenta Polska*, Warszawa 1992.

⁸² W. Suleja, *Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej (do aktu 5 listopada 1916 roku)*, Wrocław 1992.

⁸³ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980; idem, *Królestwo Polskie wobec Austro-Węgier 1914–1918*, Warszawa–Łódź 1986.

⁸⁴ A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1990.

⁸⁵ W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Kraków 1995.

w odzyskaniu niepodległości. Nic więc dziwnego iż doczekały się one wielu recenzji, w tym także polemicznych⁸⁶. Dużą wartość, także dla badaczy, ma erudycyjna trzytomowa kronika życia Piłsudskiego w opracowaniu Wacława Jędrzejewicza i Janusza Ciska⁸⁷.

Ukazały się również biografie, wspomnienia, diariusze bliższych i dalszych współpracowników Piłsudskiego: Kazimierza Sosnkowskiego, Walerego Sławka, Jędrzeja Moraczewskiego, Edwarda Rydza-Śmigłego, Michała Sokolnickiego, Kazimierza Świtalskiego, Bolesława Długoszowskiego-Wieniawy, Bogusława Miedzińskiego, Juliusza Poniatowskiego, Tadeusza Hołówki, Zygmunta Dreszera-Orlicza⁸⁸. Część z nich, jak Sławek, Moraczewski i Sokolnicki, wywodziła się z PPS-PPSD, ale w latach pierwszej wojny światowej ich związki z partią się rozluźniły. Juliusz Poniatowski był mocno zaangażowany zarówno w działalność królewiackiego PSL, ugrupowań lewicy niepodległościowej, jak i organizacji o dominancie piłsudczyków. Dreszer, wywodzący się z ZMP „Zet”, w latach wojny był zwolennikiem Piłsudskiego. Wymienione biografie i inne liczne biogramy zamieszczone w ukazujących się ostatnio słownikach biograficznych dostarczają dużo nowych pozwalających na bardziej precyzyjne, pogłębione przedstawienie wzajemnych relacji w obrębie grupy piłsudczyków, jak i między nimi a ugrupowaniami i partiami lewicy niepodległościowej.

Reprezentacje międzypartyjne i wchodzące do nich partie związane z Romanem Dmowskim cieszyły się od lat osiemdziesiątych XX w. do dziś znacznie mniejszym zainteresowaniem niż nurt związany z Piłsudskim. Ukazało się opracowanie o Narodowej Demokracji w Galicji do 1918 r. oraz ważne dzienniki działacza tego nurtu dla lat pierwszej wojny Juliusza Zdanowskiego⁸⁹. Istnieje potrzeba monograficznego opracowania dotyczącego SD-N w Królestwie Polskim i Poznańskiem w latach 1914–1918. Przybyła kolejna

⁸⁶ Nie wnikając tu w głosy polemiczne dotyczące zwłaszcza pracy Garlickiego, pragnę tylko wskazać na artykuł Tadeusza Wolszy *W sprawie prognoz Józefa Piłsudskiego dotyczących przebiegu I wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze” 1985, nr 3–4, s. 159–166), który najpełniej odniósł się do dyskutowanej kwestii prognoz Piłsudskiego.

⁸⁷ W. Jędrzejewicz, J. Cisek, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. I–III, Wrocław 1994.

⁸⁸ M. Pestkowska, *Kazimierz Sosnkowski*, Wrocław 1995; J. M. Nowakowski, *Walery Sławek (1879–1939). Zarys biografii politycznej*, Warszawa 1988; J. Gołota, *Jędrzej Moraczewski (1870–1944). Pierwszy premier II Rzeczypospolitej*, Ostrołęka 2002; I. Florczak, *Jędrzej Moraczewski — socjalista, poseł, legionista. Z autonomicznej Galicji do niepodległej Polski*, Łódź 2009; R. Morowicz, *Edward Rydz-Śmigły: działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988; M. Sokolnicki, *Rok czternasty*, Londyn 1961; K. Świtalski, *Diariusz*, cz. 1 (30 VII 1915–27 V 1916, oprac. J. Piotrowski, W. Suleja, „Niepodległość” 1995, t. XXVII, s. 5–110; cz. 2 (28 V 1916–9 I 1917), oprac. W. Dworzyński, W. Suleja, ibidem 1996, t. XXVIII, s. 3–80; J. Majchrowski, *Ulubieniec Cezara. Bolesław Wieniawa Długoszowski. Zarys biografii*, Wrocław 1990 (także inne biografie); A. Adamczyk, *Bogusław Miedziński (1891–1972). Biografia polityczna*, Toruń 2002; D. Malczewska-Pawelec, *Bogusław Miedziński (1891–1972). Polityk i publicysta*, Łódź 2002; B. Miedziński, *Moje wspomnienia*, „Zeszyty Historyczne” 1975–1976, z. 33–37; A. Bieńkowska, *Juliusz Poniatowski. Biografia polityczna*, Warszawa 2012; I. Werschler, *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołwko życie i działalność*, Warszawa 1984; P. Olstowski, *General Gustaw Orlicz-Deresz (1889–1936). Dowódca wojskowy i działacz społeczno-polityczny*, Toruń 2000.

⁸⁹ A. Wątor, *Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku*, Szczecin 2002; *Dziennik Juliusza Zdanowskiego*, t. I: 22 VI 1915–29 IV 1917, wstęp i oprac. J. Faryś, T. Sikorski, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2013. O SD-N w innych zaborach istnieją prace do roku 1914 i po 1918. Nowe ustalenia do działalności Narodowej Demokracji w pierwszym roku wojny wnosi publikacja: A. Achmatowicz, *Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915*, Warszawa 2003. Por. też M. Sobczak, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w latach 1914–1919*, Wrocław 2008.

publikacja na temat paryskiego Komitetu Narodowego Polskiego. Ukazała się również praca Haliny Florkowskiej–Frančić na temat działalności dobroczynnej, wydawniczej, politycznej i propagandowej polskich organizacji i stowarzyszeń w Szwajcarii w latach 1914–1917⁹⁰, związanych z różnymi nurtami politycznymi, w tym i z Narodową Demokracją. Oparta jest na materiałach archiwalnych niebędących częściowo w obiegu naukowym i wnosząca dużo nowych ustaleń.

Nie doczekały się dotychczas całościowych opracowań porozumienia międzypartyjne powstałe z inspiracji narodowych demokratów, zwłaszcza: Centralny Komitet Narodowy w Galicji, Komitet Narodowy Polski w Królestwie Polskim, Związek Międzypartyjny w Galicji. Jest o nich mowa tylko w kontekście przedstawiania wzajemnych relacji między piłsudczykami a narodowymi demokratami we wspomnianej publikacji⁹¹. Ostatnio ukazała się również praca omawiająca stosunki między PSL a Narodową Demokracją⁹².

Przybyło również kilka biografii Romana Dmowskiego⁹³ i jego najbliższych współpracowników Stanisława Grabskiego⁹⁴ i Stanisława Kozickiego⁹⁵. Zostało w nich szeroko omówione stanowisko wspomnianych działaczy wobec kwestii polskiej w latach Wielkiej Wojny oraz działalność w paryskim KNP i w Delegacji Polskiej na konferencję pokojową w Paryżu. Na temat Dmowskiego i jego współpracowników ukazała się odrębna publikacja⁹⁶.

Do wspomnianej tematyki wiele wnoszą również biografie i wspomnienia o Janie Harusewiczu⁹⁷ oraz pamiętnik Stanisława Grabskiego⁹⁸. Na uwagę zasługuje też słownik działaczy narododemokratycznych⁹⁹.

Po roku 1989 zaczęto prowadzić badania naukowe konserwatystów. Ukazała się monografia stronnictwa konserwatywnego w Królestwie i wspomnienia jego czołowego działacza¹⁰⁰. Konserwatyści królewiaccy w latach Wielkiej Wojny współdziałali z naro-

⁹⁰ J. Zamojski, *Powrót na mapę. Polski Komitet Narodowy w Paryżu 1917–1919*, Warszawa 1991; H. Florkowska–Frančić, *Między Lozanną, Fryburgiem i Vevey. Z dziejów polskich organizacji w Szwajcarii w latach 1914–1917*, Kraków 1997. Por. *Polonia i odbudowa państwa polskiego w roku 1918*, red. W. Śladkowski, Lublin–Warszawa 1991.

⁹¹ J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci...*

⁹² A. Urbanowicz, *PSL Piast a Narodowa Demokracja w latach 1913–1931*, Gorzów Wielkopolski 2008.

⁹³ M. Kułakowski [J. Zieliński], *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, t. I, Londyn 1968; R. Wapiński, *Roman Dmowski*, Lublin 1988; K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Warszawa 1996. Erudycyjnej pracy Józefa Zielińskiego nie wolno było cytować przez długi czas w PRL. Można było jednak, czego sam doświadczałem, korzystać z największych chyba zbiorów dokumentacji do dziejów Narodowej Demokracji zgromadzonych przez J. Zielińskiego i przechowywanych w działach rękopisów Biblioteki PAN–PAU w Krakowie i w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie oraz powoływać się na nie.

⁹⁴ W. Wojdyło, *Koncepcje społeczno–polityczne Stanisława Grabskiego*, Toruń 1993; idem, *Stanisław Grabski (1871–1949). Biografia polityczna*, Toruń 2004.

⁹⁵ M. Mroczo, *Stanisław Kozicki (1876–1958). Biografia polityczna*, Gdańsk 1999.

⁹⁶ Dmowski Roman i jego współpracownicy, red. M. Białokur [i in.], Toruń 2008.

⁹⁷ J. Harusewicz, *Za carskich czasów i po wyzwoleniu*, Londyn 1975. Praca składa się z dwóch części: część pierwsza główna obejmuje biografię Jana Harusewicza napisaną przez jego syna Mieczysława na podstawie własnych wspomnień, opracowań i źródeł drukowanych. Część druga *Z kart rodzinnych* dotyczy różnych zdarzeń z życia rodziny.

⁹⁸ S. Grabski, *Pamiętniki*, do druku przygotował i wstępem opatrzył W. Stankiewicz, t. I–II, Warszawa 1989.

⁹⁹ A. Wątor, *Słownik działaczy Narodowej Demokracji w Galicji*, Szczecin 2008.

¹⁰⁰ A. Kidzińska, *Stronnictwo Polityki Realnej 1905–1923*, Lublin 2007; H. Dembiński, *Dziennik 1907–1915*, oprac. Sz. Rudnicki, Warszawa 2000.

dowymi demokratami w ramach wspomnianych reprezentacji międzypartyjnych KNP i MKP. Badania nad konserwatystami galicyjskimi prowadzi Michał Jaskólski¹⁰¹. Do działalności konserwatystów w latach 1914–1918 dużo nowych danych wnoszą diariusz Władysława Leopolda Jaworskiego oraz biografie poświęcone Michałowi Bobrzyńskiemu i Tadeuszowi Cieńskiemu¹⁰². Jaworski był jednym z czołowych działaczy Stronnictwa Prawicy Narodowej i prezesem NKN w latach 1914–1916. Bobrzyński oprócz działalności w Stronnictwie był autorem projektu wyodrębnienia Galicji w ramach monarchii austro-węgierskiej w latach 1916–1917. Tadeusz Cieński pełnił funkcje przewodniczącego lwowskiej Rady Narodowej, prezesa reprezentacji międzypartyjnej stronnictw galicyjskich — Centralnego Komitetu Narodowego oraz przewodniczącego sekcji wschodniej Naczelnego Komitetu Narodowego.

Badania partii i organizacji lewicy rewolucyjnej zanikły po roku 1989. Liczba publikacji naukowych o PPS–PPSD obejmujących okres do 1918 r. gwałtownie się zmniejszyła w porównaniu z latami sześćdziesiątymi–osiemdziesiątymi XX w.¹⁰³

Badania tematyki ruchu ludowego są kontynuowane, choć liczba ukazujących się publikacji nieco zmalała. Podtrzymywanie tych zainteresowań należy zapewne przypisać częściowo placówkom związanym z PSL (Zakład Historii Ruchu Ludowego i Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego), które nadal inspirują i współorganizują sesje i kongresy poświęcone tej problematyce. Badania są ostatnio prowadzone głównie w ośrodkach uczelnianych, co powinno wpływać na ich stabilność i wysoki poziom naukowy. Ukazujące się w ostatnim okresie publikacje to przeważnie monografie stronnictw¹⁰⁴ i biografie działaczy¹⁰⁵ ruchu ludowego niebędących dotąd przedmiotem całościowych opracowań. Są również publikacje dotyczące działaczy ludowych, których biografie ukazały się kilkadziesiąt lat temu i wymagały uwzględnienia aktualnego stanu badań i nowo udostępnionych źródeł, a także postawienia nowych pytań badawczych¹⁰⁶.

Po roku 1989 tematyka wojskowa budzi nadal duże zainteresowanie historyków. Dominują tu opracowania naukowe¹⁰⁷. Ze względu na wielość publikacji z tego zakresu mogą tu wymienić tylko niektóre pozycje i ograniczyć się do ogólnych uwag. Wśród prac omawia-

¹⁰¹ Zob. zwłaszcza: M. Jaskólski, *Kaduceusz polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934*, Warszawa–Kraków 1990.

¹⁰² W. L. Jaworski, *Diariusz 1914–1918*, oprac. M. Czaja; W. Łazuga, *Ostatni Stańczyk: Michał Bobrzyński — portret konserwatysty*, Toruń 2005; A. Wątor, *Ziemianin — polityk Tadeusz Cieński 1856–1925: z dziejów konserwatyzmu wschodniogalicyskiego*, Szczecin 1997.

¹⁰³ M. Śliwa, *Ignacy Daszyński*, Warszawa 2009; A. Chwalba, *Sacrum i rewolucja. Socjaliści polscy wobec praktyk i symboli religijnych*, Kraków 2007.

¹⁰⁴ Do prawie w całości związanych z niniejszym przeglądem badań należy zaliczyć monografie: H. Cimek, *Walka ludowców o Polskę, jej granice i ustrój w latach 1914–1922*, Rzeszów 2008; J. Jachymek, *Polskie Stronnictwo Ludowe–Lewica 1913–1924. Studium o powstaniu, działalności i rozkładzie ugrupowania politycznego*, Lublin 1991.

¹⁰⁵ Wielka Wojna i początki niepodległości Polski stanowiły ważny okres w biografii Lasockiego i Dąbala: T. Kurpierz, *Zygmunt Lasocki (1867–1948). Polityk i działacz społeczny*, Łysomice 2008; H. Cimek, *Tomasz Dąbal 1980–1937*, Rzeszów 1993.

¹⁰⁶ Najnowsze spojrzenie na biografie czołowych działaczy: H. Mierzwiński, *Tomasz Nocznicki (1862–1944)*, Warszawa 2002; B. Kasperk, *Jakub Bojko 1857–1943*, Lublin 1998; Z. Iłski, *Jakub Bojko 1857–1943. Biografia polityczna*, Wrocław 2004.

¹⁰⁷ Por. bibliografie: S. Derejczyk, U. Olech, *Polacy w pierwszej wojnie światowej. Problematyka wojskowa. Bibliografia*, Warszawa 1988; P. Stawecki, *Polska historiografia wojskowa pierwszej wojny światowej*, „Studia z Historii Historiografii Wojskowej” 1989, nr 2.

jących działania frontowe można wskazać książkę Juliusza Batora¹⁰⁸. Do pozycji najpełniej omawiających polski czyn zbrojny należą prace Mieczysława Wrzoska¹⁰⁹.

Nadal dominuje tematyka polskich organizacji i formacji wojskowych, a wśród nich Legionów Polskich. Przybyły zarówno opracowania całościowe o LP¹¹⁰, jak i częściowe. Najpełniej została zbadana przez Jerzego Gaula i Ryszarda Świętka, w oparciu o bogate źródła austriackie, działalność informacyjno–wywiadowcza Związku Walki Czynnej, związków strzeleckich, Polskiej Organizacji Wojskowej, różnych struktur LP oraz rola Piłsudskiego i Sikorskiego w tej działalności¹¹¹. Niezwykle cennym wielotomowym wydawnictwem jest słownik biograficzny oficerów LP¹¹².

Badania tematyki legionowej zostały rozszerzone i objęły wszystkie brygady¹¹³. Znacznie więcej uwagi poświęcają historycy także kwestiom wydawniczo–oświatowym i działalności niepodległościowej w środowiskach chłopskich i robotniczych związanej z akcją werbunkową Departamentu Wojskowego NKN. Szefem departamentu był Władysław Sikorski, a kierownikiem Biura Prasowego i redaktorem „Wiadomości Polskich” Stanisław Kot¹¹⁴. Wielotomowe wydawnictwo raportów i korespondencji oficerów werbunkowych w opracowaniu Jerzego Pająka¹¹⁵ i Marka Przeniosły¹¹⁶ stanowi dziś jedno z najważniejszych źródeł do badania nie tylko kwestii stosunku różnych grup społecznych, głównie chłopów i robotników, do LP oraz zaborców i okupantów, ale i do stanu ich świadomości historycznej, narodowej i politycznej. Mimo, iż stale przybywa częściowych publikacji do dziejów NKN, to nadal brak całościowego opracowania tej chyba najbardziej prężnej, wszechstronnie i najdłużej w latach wojny działającej w kraju i na emigracji polskiej instytucji o zasięgu trójzaborowym.

Polskie organizacje niepodległościowe w Poznańskim zostały całościowo i najpełniej opracowane w pracy Janusza Karwata¹¹⁷.

¹⁰⁸ J. Bator, *Wojna galicyjska. Działania armii austro–węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914–1915*, Kraków 2008.

¹⁰⁹ M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990; idem, *Wojskowość polska podczas pierwszej wojny światowej (1914–1918)*, w: *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, Warszawa 1990, s. 121–226. W części tej zob. też *Stan badań*.

¹¹⁰ Zob. zwłaszcza: J. Mleczak, *Akcja werbunkowa Naczelnego Komitetu Narodowego w Galicji i Królestwie Polskim w latach 1914–1917*, Przemyśl 1988; M. Klimecki, W. Klimczak, *Legiony Polskie*, Warszawa 1990; W. Milewska, J. T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998; K. Stępnik, *Legenda Legionów*, Lublin 1995. Pomijam tu wykazy nadal licznie wydawanych wspomnień i dzienników legionistów.

¹¹¹ J. Gaul, *Działalność wywiadowczo–informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914–1918*, Warszawa 2001; R. Świętek, *Lodowa ściana. Sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904–1918*, Kraków 1998.

¹¹² W. K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. I–IV, Warszawa 2005–2006.

¹¹³ S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa 1991; J. Snopko, *Final epopei Legionów Polskich 1916–1918*, Białystok 2008. Por. też przyp. 111.

¹¹⁴ W. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław 1981; *Władysław Sikorski. Ignacy Paderewski*, praca zbiorowa red. Cz. Bloch, Lublin 1988; P. Rutkowski, *Stanisław Kot (1885–1975): biografia polityczna*, Warszawa 2000. Por. przyp. 11.

¹¹⁵ Szerzej zob. J. Molenda, *Polska w Wielkiej Wojnie...*, s. 62. Podobną wartość jak raporty DW NKN jako źródła historycznego mają również raporty POW: *Raporty Polskiej Organizacji Wojskowej. Okręg Kielecki i Radomski 1915–1918*, oprac. J. Z. Pająk, P. Wzorek, Kielce 2006.

¹¹⁶ Szerzej zob. J. Molenda, *Polska w Wielkiej Wojnie...*, s. 62.

¹¹⁷ J. Karwat, *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887–1919*, Poznań 2002. Por. W. Molik, *Wielkopolska w okresie I wojny światowej...*

Największym chyba wydarzeniem w polskich badaniach tematyki wojskowej jest ukazanie się pracy Ryszarda Kaczmarka *Polacy w armii kajzera*¹¹⁸. Historiografia polska zajmowała się dotąd prawie wyłącznie służbą w LP, przez które przeszło około 30 tys. legionistów. Nie badano natomiast masowego zjawiska udziału Polaków walczących w armiach zaborców. Według Mieczysława Wrzosa w okresie poprzedzającym wybuch wojny „mogło pełnić służbę wojskową około 300 tys. Polaków, z tego ponad 51 tys. w armii austro-węgierskiej, prawie 40 tys. w armii niemieckiej i około 200 tys. w armii rosyjskiej [...]”. Po wybuchu wojny liczba Polaków służących w armiach zaborców wzrosła kilkakrotnie¹¹⁹. Szacunki liczby Polaków służących w armiach zaborczych w latach 1914–1918 są tak rozbieżne, iż orientują tylko o skali zjawiska. Do armii rosyjskiej w okresie Wielkiej Wojny mogło być powołanych z terenów Królestwa Polskiego od około 700–800 tys. do 1 078 000 mężczyzn, do austro-węgierskiej z Galicji około 1 402 000, do niemieckiej z zaboru pruskiego około 780 tys.¹¹⁹.

Na podjęcie tych zapóźnionych badań zwłaszcza w stosunku do historiografii zachodnioeuropejskiej czeka również masowe zjawisko pobytu setek tysięcy Polaków w różnego rodzaju obozach: jeńców wojennych, jeńców cywilnych i obozach dla uchodźców wojennych. Temat Polaków — żołnierzy armii austro-węgierskiej przebywających w obozach jenieckich na terenie Rosji jest częściowo poruszony w pracy: Alon Rachamimov, *Jeńcy wojenni w pierwszej wojnie światowej. Niewola na froncie wschodnim*¹²⁰. Praca ta jest częściowo oparta na listach jeńców wojennych armii austro-węgierskiej, w tym i pochodzących z Galicji. W IH PAN trzyosobowy zespół przygotowuje edycję korespondencji Polaków, w tym żołnierzy i jeńców, zatrzymanej przez austro-węgierską cenzurę wojenną w latach 1914–1918 i przechowywanej w Kriegsarchiv Wien.

Pionierską tematykę o polskich żołnierzach w okopach Wielkiej Wojny podejmuje w naszej historiografii Katarzyna Sierakowska¹²¹.

Za swoisty przejaw utrwalania pamięci o Polakach służących w armiach austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej oraz o żołnierzach innych narodowości w nich służących można uznać publikacje o licznych cmentarzach wojennych na ziemiach polskich, na których wspólnie chowano wszystkich poległych¹²².

Wojenne migracje na ziemiach polskich były w latach Wielkiej Wojny również zjawiskiem masowym. Największa liczba wychodźców, w tym zwłaszcza Żydów, w stosunku do liczby mieszkańców była z Galicji. Na przełomie 1914 i 1915 r. wraz z wycofywaniem się władz i armii austro-węgierskich Galicję i Bukowinę opuściło 1 300 000 mieszkańców. W wyniku zaś odwro-

¹¹⁸ R. Kaczmarek, *Polacy w armii kajzera. Na frontach pierwszej wojny światowej*, Warszawa 2014.

¹¹⁹ Zob. zwłaszcza: M. Wrzosek, *Wojskowość polska...*, s. 134–136; idem, *Polskie formacje zbrojne i Polacy w armiach zaborczych 1914 roku*, „Dzieje Najnowsze” 2004, r. XXXVI, z. 3, s. 169; *Księga chwały piechoty*, Warszawa 1937–1939, s. 192 in.; K. Rosen-Zawadzki, *Ziemie polskie i ościenne terenem działań wojennych 1914–1918*, w: *Historia Polski*, t. III..., s. 23–25.

¹²⁰ A. Rachamimov, *POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front*, New York 2002.

¹²¹ K. Sierakowska, *Żołnierze polscy w okopach pierwszej wojny światowej a śmierć*, w: *Choroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII–XXI wieku*, red. D. K. Chojecki, E. Włodarczyk, Warszawa 2010, s. 281–290; idem, „*Niech się nasi bracia, ojcowie i matki dowiedzą [...], jakich se to wychowali bohaterów*”. *Cierpienie w relacjach żołnierzy Polaków 1914–1918*, w: *Zapiski cierpienia*, red. K. Stańczak-Wiślicz, Wrocław 2011, s. 267–281.

¹²² A. Patridge, „*Otwórzcie bramy pamięci*”. *Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w Małopolsce*, zdjęcia R. Korzeniowski, Kraków 2005; O. Duda, *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej*, Warszawa 1989; M. Dąbrowski, *Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim*, Lublin 2004; U. Oettingen, *Cmentarze I wojny światowej w dawnym województwie kieleckim*, Warszawa–Kraków 1988.

tu Rosjan z Galicji w 1915 r. w głębi moskiewskiego imperium znalazło się od 100 do 300 tys. poddanych Austro–Węgier¹²³. W pierwszym roku wojny z Królestwa Polskiego przemieściło się do Rosji od około 600 tys. do jednego miliona mieszkańców¹²⁴. Natomiast w Niemczech w latach 1914–1918 przebywało, poza stałą emigracją zarobkową, około 700–800 tys. mieszkańców Królestwa Polskiego. Wśród nich było: około 350 tys. robotników sezonowych, zatrzymanych przymusowo po wybuchu wojny, około 80–100 tys. polskich jeńców z armii rosyjskiej oraz około 350–400 tys. robotników zwerbowanych w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim¹²⁵.

Duże różnice w szacunkach liczby Polaków, którzy w latach wojny znaleźli się poza krajem, wynikają zapewne między innymi z braku precyzyjnego klasyfikowania wielu odmiennych grup wojennych migrantów, różniących się prawnym i społecznym statusem. Brak precyzji pojęciowej poszczególnych grup migrantów mógł ponadto deformująco wpływać na sporządzanie danych zbiorczych.

W ostatnich dwóch dziesięcioleciach zwiększyło się jednak zainteresowanie tematyką wygnańców. Jest ona rozpatrywana łącznie z różnymi formami pomocy udzielanej uchodźcom¹²⁶. Jednak ciągle niedostatecznie jest rozpoznany los Polaków, którzy przebywali w obozach jeńców wojennych, a zwłaszcza w obozach jeńców cywilnych i obozach dla uchodźców. Nie ma również próby klasyfikacji poszczególnych grup obozów. Jest również swoistym paradoksem, że nie dysponujemy całościowym opracowaniem tematu uchodźców, którzy szukali schronienia w obrębie własnego kraju.

Cytowane wyżej artykuły Katarzyny Sierakowskiej prezentują cząstkowe wyniki przygotowywanej do druku pracy *Śmierć — wygnanie — głód w dokumentach osobistych. Ziemie polskie w czasie Wielkiej Wojny 1914–1918*. Kwestie te autorka zalicza do typowych, najbardziej powszechnych, obejmujących miliony Polaków i zarazem traumatycznych. K. Sierakowska omawia tematykę rozpoznaną na ziemiach polskich tylko fragmentarycznie, a ponadto upowszechnia na gruncie polskim metody badawcze historii społecznej pierwszej wojny światowej stosowane szeroko w krajach zachodnich.

Tematyce historii społecznej w latach Wielkiej Wojny poświęcono w ostatnim dwudziestopięcioletniu wiele opracowań. Ukazały się prace zbiorowe, będące pokłosiem sesji naukowych, dotyczące społeczeństwa polskiego w poszczególnych regionach kraju w okresie wojny¹²⁷.

¹²³ J. Z. Pająk, *Od autonomii do niepodległości...*, s. 90, 148.

¹²⁴ J. Molenda, *Dobrowolny i przymusowy werbunek robotników Warszawy do Rosji w pierwszym roku wielkiej wojny światowej*, w: *Polska i sąsiedzi. Studia z dziejów kultury gospodarki i myśli politycznej. Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Marianowi Mrocze w 70. rocznicę urodzin*, red. M. Hejger, W. Skóra, Pruszcz Gdański–Słupsk 2010, s. 379, 380.

¹²⁵ Idem, *Robotnicy z Królestwa Polskiego zatrudnieni w niemieckim przemyśle Zagłębia Ruhry w latach I wojny światowej*, w: *Polska–Niemcy–Europa. Księga jubileuszowa z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin Profesora Jerzego Holzera*, Warszawa 2000, s. 399–409.

¹²⁶ Zob. zwłaszcza: M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007; M. Korzeniowski, *Na wygnańczym szlaku... Działalność CKOKP na Białorusi w latach 1915–1918*, Lublin 2001; M. Mądzik, *Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 2011; K. Sierakowska, *Kobiety–uchodźcy z ziem polskich w czasie I wojny światowej — kilka refleksji*, w: *Kobiety i procesy migracyjne*, red. A. Chlebowska, K. Sierakowska, Warszawa 2010, s. 151–160; K. Rędziński, *Szkolnictwo galicyjskie na uchodźstwie wojennym (1914–1918)*, Częstochowa 2008; W. Wróbel, *Troska biskupa Adama Sapiehy o wysiedlonych i uchodźców w latach 1914–1916*, Kraków 1999; D. Płygawko, *Sienkiewicz w Szwajcarii. Z dziejów akcji ratunkowej dla Polski w czasie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1986.

¹²⁷ *Spoleczeństwo polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim...; Spoleczeństwo polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko–bolszewickiej 1920 roku*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 2001.

Jerzy Pająk¹²⁸ przedstawił kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w okresie okupacji rosyjskiej i panowania władz austriackich. Praca ta, oparta głównie na źródłach z archiwów lwowskich, niebędących dotychczas w obiegu naukowym, wnosi wiele nowych ustaleń dotyczących zwłaszcza małomiasteczkowych społeczności polskiej, żydowskiej (zamieszcza np. *Wykaz miejscowości, w których wojska rosyjskie dokonały pogromów ludności żydowskiej*, s. 273–276) i ukraińskiej. J. Pająk przygotowuje kolejną pracę o tematyce społeczno–gospodarczej Galicji w latach Wielkiej Wojny.

Jarosław Cabaj przeprowadził w swej pracy¹²⁹ wszechstronną analizę wieloetnicznego społeczeństwa na terenie Chełmszczyzny i Podlasia: składu społecznego, narodowego i religijnego, postaw ludności w zmieniających się warunkach, władz zaborczych i okupacyjnych, ucieczek i wygnań, zwłaszcza Ukraińców, protestów brzeskich, udziału w organizacjach politycznych i wojskowych.

Marek Przeniosło¹³⁰ opracował całościowo wpływ wojny na życie codzienne wsi, stosunek chłopów do polityki i zachowań władz zaborczych i okupacyjnych, do ziemian, księży i nauczycieli oraz do formacji i organizacji wojskowych, a także udział w partiach politycznych w Królestwie Polskim.

Jan Molenda¹³¹ zbadał wpływ różnorodnych czynników wojennych na kształtowanie się świadomości narodowej i obywatelskiej chłopów, na ich wystąpienia antyokupacyjne oraz na wzrost aktywności w organizacjach politycznych i wojskowych w Galicji i Królestwie Polskim. Autor zajął się również nowym zjawiskiem usamodzielniania się kobiet wiejskich i młodzieży chłopskiej w związku z koniecznością przejmowania męskich czynności w prowadzeniu gospodarstwa oraz utrzymywania kontaktów z lokalnymi władzami pod nieobecność mężów i synów powołanych na wojnę.

Przy omawianiu kwestii ucieczek i wygnań ludności w latach 1914–1918 wskazałem już na badanie tematu kobiet uchodźców przez Katarzynę Sierakowską. Najwięcej publikacji o kobietach w latach pierwszej wojny światowej dotyczy ich działalności w organizacjach żeńskich oraz w Legionach Polskich i Polskiej Organizacji Wojskowej¹³². Fragmentaryczne opracowania dotyczące społecznych aspektów poczynań kobiet również w okresie 1914–1918 można znaleźć w kolejnych tomach zbiorów studiów wydawanych pod redakcją Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca¹³³.

¹²⁸ J. Z. Pająk, *Od autonomii do niepodległości...*

¹²⁹ J. Cabaj, *Spoleczeństwo guberni chełmskiej pod okupacją niemiecką i austriacką w latach I wojny światowej*, Siedlce 2006.

¹³⁰ M. Przeniosło, *Chłopi Królestwa Polskiego w latach 1914–1918*, Kielce 2003.

¹³¹ J. Molenda, *Chłopi naród niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999.

¹³² J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/19)*, Toruń 2001; J. Z. Pająk, *Liga Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego wobec sporów w obozie aktywistycznym (sierpień 1915–sierpień 1916)*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1999, t. XV, s. 79–94; T. Nałęcz, *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, w: *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1994, t. III, s. 73–79; K. Sierakowska, *Kilka uwag o konstruowaniu pamięci o walkach kobiet w latach pierwszej wojny światowej*, w: *Polska w XIX i XX wieku — społeczeństwo i gospodarka*, red. W. Caban i in., Kielce 2013, s. 329–335; *Kobiety w walce o niepodległość i granice 1918–1921*, red. W. Rezmer, Toruń 2012.

¹³³ W. Mędrzecki, *Praca kobiety w chłopskim gospodarstwie rodzinnym między uwłaszczeniem a wzbuchem II wojny światowej*, w: *Kobieta i praca wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, t. VI, Warszawa 2000, s. 179–188; J. Dufurat, *Wpływ wojny na zalamanie się stereotypów społecznych ról*

Całościowe opracowanie tematyki żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach pierwszej wojny światowej przez Konrada Zielińskiego można uznać za wzorcowe¹³⁴. Przeprowadził on w oparciu o bogate i o odmiennej proveniencji źródła wszechstronną analizę przemian w społeczności żydowskiej, jakie dokonały się pod wpływem różnorodnych i zmieniających się uwarunkowań Wielkiej Wojny. „Naczelną” tezą pracy „jest dynamiczny rozwój życia społeczno–kulturalnego i politycznego Żydów na Lubelszczyźnie” (s. 6). Przedstawił też stosunek Żydów i Polaków do tych przemian. Oddzielną pracę poświęcił ponadto wzajemnym relacjom polsko–żydowskim w Królestwie Polskim w latach 1914–1918¹³⁵.

Tematyce żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach pierwszej wojny poświęcił wiele rozpraw Jan Lewandowski¹³⁶. Są również artykuły o Żydach w Legionach Polskich¹³⁷.

Kwestia ludności żydowskiej zaczyna być także omawiana w pracach dotyczących społeczeństwa w poszczególnych miastach czy regionach jako integralnej jego części, jak np. we wspomnianych publikacjach Jerzego Z. Pająka i Jarosława Cabaja. Tego typu ujęcia zapobiegają wyizolowanemu przedstawianiu społeczności żydowskiej od kontekstu, w jakim żyła. Takie wyizolowane ujęcia grożą zwłaszcza przy omawianiu tematyki kobiecej i wojskowej.

Mimo ożywionego zainteresowania tematyką żydowską również w okresie pierwszej wojny światowej czekają nadal na opracowanie dzieje Żydów w poszczególnych miastach i regionach kraju, a w dalszej perspektywie i całościowe, syntetyczne ujęcie: Żydzi w okresie Wielkiej Wojny.

Pragnę wskazać, iż warta zainteresowania badaczy jest wielka kolekcja listów żydowskich w Kriegsarchiv w Wiedniu zatrzymanych przez cenzurę wojenną: ludności cywilnej, Żydów żołnierzy armii austro–węgierskiej, Żydów jeńców wojennych i jeńców cywilnych oraz miesięczne raporty tematyczne sporządzane na ich podstawie.

Ostatnio ukazały się dwie obszerne publikacje o pierwszej wojnie światowej Andrzeja Chwalby *Samobójstwo Europy*¹³⁸ oraz Włodzimierza Borodzieja i Macieja Górno *Nasza*

mężczyzn i kobiet, w: *Kobieta i małżeństwo. Społeczno–kulturowe aspekty seksualności, wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, t. VIII, Warszawa 2004, s. 441–451; J. Molenda, *Zmiany w zatrudnieniu kobiet w Warszawie w warunkach I wojny światowej*, w: *Społeczeństwo państwo modernizacja. Studia ofiarowane Januszowi Żarnowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Mędrzecki, Warszawa 2002, s. 211–219; idem, *Postawy kobiet wiejskich wobec unowocześnienia gospodarki chłopskiej w pierwszym dwudziestolecu XX wieku*, w: *Kobieta i kultura życia codziennego wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, t. V, Warszawa 1999, s. 191–218; idem, *Zmiany roli kobiety w rodzinie chłopskiej w warunkach I wojny światowej*, w: *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. II, red. A. Żarnowska, Gdańsk–Toruń 1995, s. 39–45.

¹³⁴ K. Zieliński, *Żydzi Lubelszczyzny 1914–1918*, Lublin 1999. Zob. też idem, *W cieniu synagogi. Obraz życia kulturalnego społeczności żydowskiej Lublina w latach okupacji austro–węgierskiej*, Lublin 1998.

¹³⁵ Idem, *Stosunki polsko–żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005.

¹³⁶ Zob. zwłaszcza: J. Lewandowski, *Zmiany w sytuacji ekonomicznej i politycznej ludności żydowskiej w Królestwie Polskim na terenie okupacji austriackiej (1915–1918)*, w: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji*, Kraków, 21–23 IX 1995, red. K. Pilarczyk, Kraków 1997; idem, *Ludność żydowska na Lubelszczyźnie w latach I wojny światowej*, w: *Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, red. J. Doroszewski, T. Radzik, Lublin 1992.

¹³⁷ J. Mleczak, *Żydzi w Legionach 1915–1916*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1985, nr 3–4, s. 161–163; Z. Zygmuntowicz, *Żydzi w Legionach Józefa Piłsudskiego*, w: *Żydzi polscy w służbie Rzeczypospolitej*, t. I: 1918–1939. *Żydzi bojownicy o niepodległość Polski*, ilustrowana monografia w oprac. zbiorowym red. N. Getter, J. Schall, Z. Schipper, Warszawa 2002, s. 163–177 (reprint); M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza*, Warszawa 2010.

¹³⁸ A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914–1918*, Kraków 2014, ss. 645.

*wojna*¹³⁹. Obie w polskiej historiografii dotyczącej Wielkiej Wojny są nowatorskie zarówno pod względem omawianego zakresu tematycznego, jak i nowoczesnego sposobu prezentowania.

Katalog pytań badawczych, jaki postawił sobie Andrzej Chwalba, daleko przekracza dotychczasowe polskie ujęcia syntetyczne dziejów powszechnych Wielkiej Wojny. Autor dużo miejsca poświęca wojnom „na lądzie” toczonym na wszystkich frontach Europy i świata, a także wojnom „na morzu” i „w powietrzu”. Zajmuje się zarazem „typologią działań wojennych” oraz „zmieniającymi się technikami i technologiami toczenia walk”. Do szczególnie nowatorskich w naszej literaturze należą kwestie losów żołnierzy na frontach, rannych, inwalidów, jeńców, a także „szara codzienność i życie cywilów” (s. 8) oraz nowe role kobiet przejmujących obowiązki ojców i mężów powołanych na wojnę. Polskie wątki autor uwzględnia „o tyle, o ile były ważną i integralną częścią wojny z perspektywy powszechnej” (s. 9).

Włodzimierz Borodziej i Maciej Górny swoją narrację o pierwszej wojnie światowej koncentrują wokół tematyki „frontów”, „zaplecza” i „okupacji” porównawczo ujętej na terenach Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej. Zjawiska te, jak wykazują autorzy, należały w tej części Europy do najbardziej masowych, typowych i ważnych, choć nie zawsze jednorodnych, a zarazem najmniej badanych. Przy omawianiu działań wojennych autorzy uwzględniają zarazem aspekty społeczne związane z „życiem na froncie” żołnierzy, losem chorych, rannych i jeńców. Przy charakterystyce sytuacji na zapleczach frontów wskazują na zróżnicowane skutki społeczne i gospodarcze dla mieszkańców wsi, miast czy regionów oraz ich wpływ na zmieniające się nastroje różnych grup społecznych i opcji politycznych oraz stosunek do władz zaborczych i okupacyjnych, a ponadto funkcjonowanie prasy, propagandy, plotki w sytuacji „głodu informacji”. Przy omawianiu sytuacji w krajach okupowanych autorzy dostrzegają nie tylko aspekty negatywne w postaci represji i gospodarczej eksploatacji, ale i pozytywne, np. w dziedzinie samorządności, oświaty, cywilizacji.

Obu ostatnim pozycjom poświęciłem nieco więcej uwagi, gdyż wnoszą one świeży powiew nie tylko do naszej historiografii o pierwszej wojnie światowej, ale mogą też stanowić interesującą i dobrze się czytającą lekturę nie tylko dla badaczy.

¹³⁹ W. Borodziej, M. Górny, *Nasza wojna*, t. I: *Imperia 1912–1916*, Warszawa 2014, ss. 479.